

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

«Тасдиқлайман»

Минтақавий марказ директори

_____ Ф.Т.Эсанбобоев

“ ____ ” _____ 2015 йил

**“ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИ МЕРОСИДА МАЪНАВИЯТ МАСАЛАСИ”
МОДУЛИДАН**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тузувчилар:

ф.ф.н., Н.Абдуллаева

МУНДАРИЖА

ИШЧИ ДАСТУР.....	2
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ	11
1-Мавзу: Шарқ алломаларининг дунё илм-фани ривожда тутган ўрни.....	11
1.1. Шарқ мутафаккирларининг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган хиссаси.....	11
1.2. Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг шарқ мутафаккирлари меросига янгича ёндошувнинг ўзига хослиги.	14
1.3. Мутафаккирлар мероси ёш авлод учун ибрат мактаби сифатида.	15
2-Мавзу: IX-XII асрларда яшаб ижод этган мутафаккирларнинг маънавият ривожига қўшган хиссаси.....	17
2.2. Шарқ мутафаккирларнинг илмий, маънавий мероси(Форобий, Ибн Сино Хоразмий,Беруний, Фарғоний, ва ҳ.к)	19
2.3. IX-XII асрлар маънавияти ва маърифати ривожда панднома асарларнинг ўрни.(Кутадғу билиг”,”Қобуснома”).	31
3-Мавзу: Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири.....	37
3.1. Тасаввуф (сўфизм) таълимотининг пайдо бўлиши.....	37
3.2. Тасаввуф таълимоти намоёндалари (Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбандий, Жалолиддин Румий ва ҳ.к).	38
3.3. Тасаввуф таълимотида илгари сурилган маънавий-ахлоқий ғояларнинг ҳозирги кундаги аҳамияти	47
4-Мавзу: XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур тараққиёти	51
4.1. Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида яратилган маънавий мероснинг ўзбек халқи маънавий тикланишида тутган ўрни.....	51
4.2. Шарқ мутафаккирлари меросида маънавий баркамоллик масаласи (Улуғбек, Жомий, Навоий, Хусайн воиз Кошифий, Бобур)	54
4.3. XIV-XV асрлар маънавий-маърифий тафаккурининг умуминсонийлик моҳияти.....	61
5-Мавзу: Шарқ илмий-маърифий марказларининг замонавий аҳамияти	64
5.1. «Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ва Хоразм Маъмун академиясида амалга оширилган кашфиётлар, ихтиролар.....	64
5.2. Шарқ илмий-маърифий марказларининг умуминсоний аҳамияти.	65
5.3. Замонавий олим ва тадқиқотчиларнинг шарқ мутафаккирлари меросини ўрганишдаги роли.....	67
ГЛОССАРИЙ.....	70

ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

Маънавият жамият тараққиёти, миллат камолоти ва шахс баркамоллигини белгилаб берувчи асосий мезонлардан бири ҳисобланади. Чунки, маънавият ривожлангандагина жамиятда иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий барқарорлик вужудга келади ҳамда мамлакат ва миллат тараққий этади. Бу ўз навбатида шахснинг баркамол ривожланиши учун зарур бўлган замин бўлиб хизмат қилади. Буни чуқур ҳис қилган Президент Ислом Каримов мамлакатимиз ўз мустақиллигини кўлга киритгандан кейин она заминимизда демократик жамиятни қуришнинг назарий концепциясини ишлаб чиқар экан, иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни қайта қуришни миллий-маънавий тикланиш билан уйғун ҳолатда бўлиши кераклигини ҳам илмий асослаб берди.

Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи - халқимизнинг умуминсоний кадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тинчлик аҳил-кўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Аждодлар маънавий меросидан мустақилликни мустаҳкамлашда оқилона фойдаланиш лозим. Қадимий ёзувлар, битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналари, улуғ шоир ва мутафаккирларимиз яратган асарлар, Қуръони Карим, ҳадислар, Яссавий ва Боқирғонийлар яратган диний-ахлоқий руҳдаги асарлар, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиблар яратган ахлоқий, панд-насихат асарлар, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбандий яратган инсон ички дунёси, руҳиятига қаратилган таълимотлар, Навоийнинг ўлмас бадий ижод хазинаси ва бошқалар бизнинг бой маънавий меросимиз ҳисобланади. Улар инсон ички дунёсини, руҳиятини, инчунун маънавиятни сайқал топишига қаратилган. Уларда инсонлар маърифатга, юксак ахлоқ-одобга, олийжаноб фазилатларга, яхшиликка даъват этилади, ёмонлик, ёвузлик қораланади.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Шарқ алломалари меросида маънавият масаласи” **модулнинг мақсади:** педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларини шарқ алломалари меросида маънавият масаласи ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, шарқ алломалари маънавий меросини таҳлил этиш, шунингдек, улар тўғрисида кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

Модулнинг вазифалари:

- Шарқ алломаларининг дунё илм-фани ривожига тутган ўрнини таҳлил қилиш;
- IX-XII асрларда яшаб, ижод этган мутафаккирларнинг маънавият ривожига кўшган ҳиссасини ўрганиш;
- Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири ўрганиш;
- XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур тараққиёти босқичларини

таҳлил қилиш ва замонавий билимлар билан уйғунликда амалиётга тадбиқ этишга ўргатиш;

-Шарқ илмий-маърифий марказлари ҳақида тингловчиларда кўникма ва малакаларни шакллантириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникма ва малакаларига қўйиладиган талаблар

“Шарқ алломалари меросида маънавият масаласи” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида **тингловчи:**

Шарқ алломалари меросида маънавият масаласи курсини назарий ва амалий соҳаларда эришилган асосий ютуқлар, муаммолар ва уларнинг ривожланиш истиқболлари ҳақида тасаввурга эга бўлиши;

Шарқ алломалари меросида маънавият тушунчасининг фалсафий талқини, уларнинг асарларида комил инсон ғояси, шахс маънавий камолоти тушунчаси **назарий билимларга эга бўлиши;**

Тингловчи касбий фаолият соҳаларида шарқ алломалари маънавий меросидан самарали фойдаланиш ва уларни амалиётда қўллаш каби **амалий кўникмаларни эгаллаши;**

Тингловчи шарқ алломалари меросида маънавият масаласини англаш, таҳлил этиш, баҳолаш ва умумлаштириш **малакаларини эгаллаши** лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Шарқ алломалари меросида маънавият масаласи” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

-маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

-ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усулларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Шарқ алломалари меросида маънавият масаласи” модули мазмуни ўқув режадаги “ Мустақиллик йиларида маънавий соҳада эришилган ютуқлар ва таълим тарбия тизими олдида турган муаммолар”, “Маънавият асослари”, “Тарих”, “Фалсафа”, “Социология”, “Психология”, “Педагогика”, “Антропология”, “Этика”, “Эстетика”, “Диншунослик”, “Фан фалсафаси”, “Қадриятлар фалсафаси” кабилар билан узвий алоқадорликда.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар эгалланган билимлар инсон маънавиятини ривожлантирувчи асосий омиллар бўлиб, улардан илмий ва ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларида, шунингдек кундалик ҳаётда фойдаланиш мумкин.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси			Мустақил таълим
			Жами	Назарий	Амалий машғулот	
1.	Шарқ алломаларининг дунё илм-фани ривожда тутган ўрни	4	4	2	2	-
2.	IX-XII асрларда яшаб, ижод этган мутафаккирларнинг маънавият ривожига қўшган ҳиссаси	8	6	2	4	2
3.	Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири	6	6	2	4	-
4.	XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур тараққиёти	8	6	2	4	2
5.	Шарқ илмий-маърифий марказларининг замонавий аҳамияти	4	4	2	2	-
		30	26	10	16	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-Мавзу: Шарқ алломаларининг дунё илм-фани ривожда тутган ўрни Режа

1. Шарқ мутафаккирларининг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган ҳиссаси
2. Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг шарқ мутафаккирлари меросига янгича ёндошувнинг ўзига хослиги
3. Мутафаккирлар мероси ёш авлод учун ибрат мактаби сифатида.

Аждодларимиз фаолияти, ҳаёти, ўлмас мероси юксак марраларни қўзлаган ёшларимиз учун ибрат мактаби эканлиги. Ўрта асрларда она-заминимиздан етишиб чиққан минглаб олиму фузалолар, буюк мутафаккирлар, шоирлар башарият илм-фан ва маънавият осмонининг ёрқин юлдузлари. Буюк аждодларимизнинг математика, физика, кимё, астрономия, этнография, тиббиёт, тарих, адабиёт, ахлоқ, фалсафа каби кўплаб соҳаларга оид асарлари. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Шаҳрисабз, Термиз ва

бошқа шаҳарлардаги осори атиқалар бутун жаҳоннинг бебаҳо мулки эканлиги. Алгебра фанига асос солган Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий илмий кашфиётлари. Аҳмад Фарғоний мероси. ЮНЕСКО қарорига мувофиқ, 1998 йилда Аҳмад Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги халқаро миқёсда нишонланиши. Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний меросининг Шарқ фалсафий, ижтимоий, ахлоқий фикри ривожигаги ўрни. Шарқ ва Европада «Шайх-ур раис - олимлар бошлиғи» унвонига эга бўлган аллома Абу Али ибн Сино (980-1037) нинг илмий мероси. Шарқ мутафаккирларининг фундаментал тадқиқотлари умуминсоний маънавий-маърифий, маданий тараққиётда янги босқич сифатида.

2-Мавзу: IX-XII асрларда яшаб ижод этган мутафаккирларнинг маънавият ривожига қўшган ҳиссаси

Режа

- 1. IX-XII асрлар Шарқ уйғониш даври сифатида**
- 2. Шарқ мутафаккирларнинг маънавий мероси (Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Фаробий, Ибн Сино, Ғаззолий ва ҳ.к)**
- 3. IX-XII асрлар маънавияти ва маърифати ривожига панднома асарларнинг ўрни. («Қутадғу билиг», «Қобуснома»).**

IX-XV асрларни Яқин ва ўрта Шарқ мамлакатларида шартли тарзда «Ренессанс» (уйғониш) даври. Ўрта Осиёлик мутафаккирларнинг илмий, маънавий меросида ўзбекона ахлоқ, маънавий фазилатлар ҳақидаги фикрлар. Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Бухорий, Ғаззолий, ва бошқа улуғ зотларнинг ҳаёт тарзи, илм учун фидойилиги, эътиқод-иймонининг поклиги. IX-XII асрлар маънавияти ва маърифати ривожига панднома асарларнинг ўрни. «Қутадғу билиг», «Қобуснома».

3-Мавзу: Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири

Режа

- 1. Тасаввуф (сўфизм) таълимотининг пайдо бўлиши.**
- 2. Тасаввуф таълимоти намойндалари (Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбандий, Жалолоддин Румий ва ҳ.к).**
- 3. Тасаввуф таълимотида илгари сурилган маънавий-ахлоқий ғояларнинг ҳозирги кундаги аҳамияти.**

Тасаввуф (сўфизм) таълимотининг пайдо бўлиши. Сўфизм тушунчаси. Тасаввуф ва унинг маънавий жиҳатлари. Тасаввуф - инсон ҳақидаги илм эканлиги. Диний ва дунёвий иймон ҳақида. Ҳаким ат-Термизий, Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий, Абу Лайс Самарқандий, Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний, Сулаймон Боқирғоний, Шайх Нажмиддин Кубро, Хожа Али Ромитаний, Абу Али ал-Фармадий, Юсуф Ҳамадоний, Баҳоуддин Нақшбанд Хожа Аҳмад Яссавийлар юртимиз ва халқимизнинг файзи камоли. Тасаввуф таълимотида илгари сурилган маънавий-ахлоқий ғояларнинг ҳозирги кундаги аҳамияти.

4-Мавзу: XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур таракқиёти **Режа**

1 Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида яратилган маънавий мероснинг ўзбек халқи маънавий тикланишида тутган ўрни.

2. Шарқ мутафаккирлари меросида маънавий баркамоллик масаласи (Жомий, Навоий, Ҳусайн воиз Кошифий, Бобур в.х.з)

3. XIV-XV асрлар маънавий маънавий-маърифий тафаккурининг умуминсонийлик моҳияти.

Амир Темур буюк давлат арбоби, юксак маънавият соҳиби. Темурийлар сулоласи даврида маънавият ва маърифат ривожидир. Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида яратилган маънавий мероснинг ўзбек халқининг маънавий тикланишида тутган ўрни. «Темур тузуклари». Улуғбек Жомий, Навоий, Али қушчи, Мирхонд.; Камолiddин Беҳзод маънавий меросидир. Мирзо Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний», «Тўрт улус тарихи», Алишер Навоийнинг «Ҳамса», «Лисонут-тайр» асарларида маънавий баркамоллик масаласидир. Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» да ахлоқ масалалари. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарида ўзбекларга хос маънавий-ахлоқий сифатларнинг тасвирланиши.

5-Мавзу: Шарқ илмий-маърифий марказларининг замонавий аҳамияти **Режа**

1.«Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ва Хоразм Маъмун академиясида амалга оширилган кашфиётлар, ихтиролар.

2. Шарқ илмий-маърифий марказларининг умуминсоний аҳамияти.

3.Замонавий олим ва тадқиқотчиларнинг шарқ мутафаккирлари меросини ўрганишдаги роли.

Бағдодда «Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ташкил этилиши. Хоразм Маъмун академиясида амалга оширилган кашфиётлар, ихтиролар. Академия ташкилотчиси ва раҳбари бўлган Абу Райҳон Берунийнинг серқирра фаолияти. Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирлар, ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, ал-Фаробий, Ибн Сино, ал-Беруний каби мутафаккирлар фаолияти. Хоразм Маъмун академияси 1000 йиллиги нишонланиши ва унинг қайта ташкил этилгани. Ўрта Осиёнинг кўҳна ва ҳамиша навқирон Бухоро, Хива, Самарқанд каби шаҳарлари қадимдан фан, маданият ва маънавиятнинг маркази бўлиб келганлиги. Шарқ мутафаккирлари меросининг замонавий аҳамияти.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР

Амалий машғулотлар замонавий дидактик таъминот ва лаборатория жиҳозларига эга бўлган аудиторияларда ҳамда Интернет тармоғига уланган компьютер синфларида, таянч олий таълим муассасаларининг кафедраларида

ташқил этилади.

Амалий машғулотларда таълим ва тарбия жараёнларини ташқил этиш ва бошқаришга оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни амалда қўлланилиши ва улар асосида ишлаб чиқиладиган бошқа ташқилий характерга эга бўлган ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва амалга киритиш масалалари ўрганилади.

Амалий машғулотларда қуйидаги мавзулар ва вазиятли масалалар ўрганилади:

1. Шарқ алломаларининг дунё илм-фани ривожига тутган ўрнини таҳлил қилинг.
2. IX-XII асрларда яшаб, ижод этган мутафаккирларнинг маънавият ривожига қўшган ҳиссасини изоҳланг.
3. Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири қандай?
4. XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур тараққиёти босқичларини аниқланг.
5. Шарқ илмий-маърифий марказларини биласизми?

6. Шарқ алломалари маънавий меросини амалиётга кенг тарғиб этиш бўйича сизнинг фикрингиз?

№	Асосий ютуқлар нималардан иборат?	Мавжуд муаммолар?	Муаммоларни бартараф этиш механизми?
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ

Мустақил ишни ташқил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- ўқув, илмий адабиётлардан ва меъёрий ҳужжатлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълимнинг тавсия этилаётган тахминий мавзулари:

1. IX-XII асрларда яшаб, ижод этган мутафаккирларнинг маънавият

- ривожига қўшган ҳиссаси
2. XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур тараққиёти

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-21 жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996-2014.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

Дарслик ва ўқув қўлланмалар:

4. Абдурахмонов М., Отамуротов С. Маънавий салоҳият. / Ўқув қўлланма. Тошкент: Университет, 2009.
5. Отамуротов С., Абдурахмонов М, Хусанов С. Маънавият асослари. / Ўқув қўлланма. Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2011.
6. Умаров Э., Абдуллаев М. Маънавият асослари. / Ўқув қўлланма. Тошкент: Cho'iron номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006.
7. Қуранбоев Қ., Абдурахмонов М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарини ўқитиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Тошкент: 2010.

Қўшимча адабиётлар:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис.4- китоб. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996. -527 б.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри.-Тошкент:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -223 б.
3. Ал-Фақиҳ Абу Лайс Ас-Самарқандий. Танбеҳул-ғофилийн. Биринчи китоб. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. -112 б.
4. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. Асарлар, 13 жилд, - Тошкент, 1966.
5. Амир Темур ўғитлари. - Тошкент, 1992.
6. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. - Тошкент, 1991.
7. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Тошкент. “Ўқитувчи” 1992.
8. “Ал-Мотурудий таълимоти ва унинг 10-12-асрларда Мовароуннаҳр маданиятида тутган ўрни” Маърузалар тўплами.-Тошкент 1999.
9. Кайковус. Қобуснома. - Тошкент. “Ўқитувчи”,1986.
10. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. - Тошкент “Ёзувчи”,1996.
11. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. - Тошкент “Ёзувчи”,1999.
12. Фаробий. Фозил одамлар шаҳри. - Тошкент, 1991.
13. Юсуф Хос Хожиб. Қутадғу билиг. - Тошкент, 1990.

Фармон ва Қарорлар

1. Республика “Маънавият ва маърифат жамоатчилик марказини тузиш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 1994 йил, 23 апрель Фармони.
2. “Маънавият ва маърифат жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 1996 йил, 9 сентябрь Фармони.
3. “Тошкент Ислон унверситетини ташкил этиш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 1999 йил 7 апрель фармони.
4. “Республика маънавият ва маърифат Кенгашини қўллаб қувватлаш тўғрисида”
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 1999 йил, 3 сентябрь Фармони.
6. “Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон
7. Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 24 июл Қарори
8. Маънавият ва маърифат” жамоатчилик маркази қошидаги “Олтин мерос” халқаро ҳайрия жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил, 28 сентябрь Қарори.

Журнал ва вақтли матбуот материаллари

1. Ахмедов Б. Амир Темур ва шарқнинг уйғониш даври. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1999, 9 май.
2. Даврон А. Маънавият даҳосини тавоф этайлик. Миллат ва тараққиёт. // “Ватан”, 1999. Жабборов Ш. Маънавиятнинг фалсафий қирралари. // “Маърифат”, 1996, 20 ноябрь.
3. Маънавият жамият тараққиётининг асоси. // “Ўзбекистон овози”, 1995, 16-февраль.
4. Маънавият-давлат миқёсидаги масала. // “Маърифат”, 1997, 4 декабрь.
5. Отамуротов С. Бахронов Ж. Миллий ўзликни англаш – ўтиш даври сиёсатининг устувор йўналиши. // “Халқ сўзи”, 1995, 6май.
6. Юсупов Э. Маънавият мезонларига янгича ёндашув. // “Ўзбекистон овози”, 1995, апрел.
7. Вафоев О. Маънавият тараққиёт омили. Истиклол ва маънавият. // “Мулоқот” 1995, 2-сон.
8. Жумабоев Й.Ж. Инсонинг ҳаёт мазмуни. // “Фан ва турмуш”, 1996, 3-сон.

Электрон таълим ресурслари:

www.Ziyonet.uz - Ахборот, таълим портали

www.ziyouz.com – Маънавият, маданият, адабиёт ва санъат портали

www.qadriyat.uz – миллий ва диний қадриятларимиз ҳақидаги саҳифа
www.acmeology.com – акмеология фанига бағишланган портал
www.akmeology.ru – “Акмеология” илмий – амалий журнали саҳифаси
www.lex.uz – миллий қонунчилигимиз баъзаси
www.turklib.uz – Туркистон кутубхонаси
www.xs.uz - “Халқ сўзи” газетаси
www.pedagog.uz – педагоглар портали
www.philosophy.ru – фалсафа фанига бағишланган сайт

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

1-Мавзу: Шарқ алломаларининг дунё илм-фани ривожда тутган ўрни

Режа

1. Шарқ мутафаккирларининг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган ҳиссаси
2. Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг шарқ мутафаккирлари меросига янгича ёндошувнинг ўзига хослиги
3. Мутафаккирлар мероси ёш авлод учун ибрат мактаби сифатида.

ТАЯНЧ СЎЗЛАР

Фаробий, Ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Ғаззолий, Бухорий, Термизий, Нақибандий, Яссавий, Жалолиддин Румий, Жомий, Навоий, Кошифий, Бехзод, Бобур маънавият, илм-фан.

1.1. Шарқ мутафаккирларининг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган ҳиссаси

Бугунги кунда ўтмиш маданий-маърифий меросини, жумладан Шарқ халқлари маънавий қарашларини ўрганиш жамият тараққиёти учун зарур бўлган долзарб масалалардан бирига айланган. Шарқ минтақаси тафаккури тарихида вужудга келган ғоялар ва таълимотларнинг моҳиятини ўрганиш–тобора янгилашиб бораётган фалсафий тафаккуримизнинг ўтмиш маданиятимизнинг ажралмас қисми бўлган Шарқ ахлоқий-маънавий, ижтимоий тафаккурининг янгидан – янги уфқларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Чунки аجدодларимиз қолдирган маданий меросда барча даврлар учун керак бўладиган илғор фикрлар борки, булар бугунги тараққиёт учун ҳам муҳим. Ўтмишдаги илғор мутафаккирларимизнинг мероси инсоннинг яшашдан мақсади, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, тарбияси, ҳаёти ҳақидаги пурмаъно фикрли юксак тафаккур маҳсулидир. Улар халқимизнинг маънавий дунёсини янада бойитишда, шахсни камол топтиришда, мустақил давлат фуқаросининг дунёқарашини юксалтиришда амалий ёрдам бериб келмоқда.

Ўрта асрларда Шарқ оламида яшаб ижод этган буюк аллома ва мутафаккирларнинг илмий меросини чуқур муҳокама қилиш ва англаш, унинг замонавий цивилизация тарихида тутган ўрни ва ролига баҳо бериш, ана шу бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиш ва оммалаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга янги туртки бериш, Шарқнинг улуғ алломалари томонидан амалга оширилган кашфиётлар замонавий илм-фан ва тараққиёт учун нақадар долзарб ва зарур эканини очиб беришнинг аҳамияти ҳам шунчалик муҳим. Шарқ оламида, хусусан, Марказий Осиё халқлари ҳаётида ривожланган маданиятнинг мавжуд бўлгани ҳақида қадимги бактрия, сўғд, ўрхун, хоразм ёзувларида битилган ёдгорликлар, деворий тасвирий

санъат асарлари ва ҳайкалчалар, архитектура намуналари далолат беради. XI-XIII асрларда асос солинган Хоразм давлати, Форс кўрфазигача бўлган худудлардаги қўшни халқлар ерларини бирлаштирган ҳолда, Осиё китъасининг катта қисмини қамраб олган. Милодгача бўлган II асрдан милодий XV асрга қадар қадимий халқаро транспорт артерияси вазифасини бажариб, Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ, Ўртаер денгизи минтақаси каби худуд ва мамлакатларни боғлаб келган Буюк Ипак йўлининг улкан, беқиёс ролини баҳолашнинг ўзи қийин. Мазкур йўл нафақат юқорида зикр этилган худудлар ўртасида савдо-сотик алоқаларини, балки китъалар ва давлатлар ўртасида ахборот алмашувини таъминлашга хизмат қилди, янги технология ва ишланмаларнинг (ипак, чинни буюмлар, порох, қоғоз ва бошқа кўплаб маҳсулотлар) тез тарқалишида, қишлоқ хўжалиги экинлари ва агротехнологияларнинг, шунингдек, маданий қадриятларнинг ривожланишида муҳим восита вазифасини бажарди ва шу тариқа цивилизациялараро мулоқот ва технологиялар алмашуви учун шарт-шароитлар яратди.

Бу даврларда турли мамлакатлар халқларининг илмий билим ва ютуқлар билан бир-бирини бойитиб бориши алоҳида роль ўйнади. Буюк Ипак йўли орқали Европага, Европадан эса Осиёга Шарқ ва Ғарб оламидаги улуғ аллома ва мутафаккирлар фаолияти тўғрисидаги маълумотлар етказилди. Сократ, Платон, Аристотель, Птоломей ва антик даврга мансуб бошқа буюк алломаларнинг илмий асарлари, ғоя ва кашфиётларини ўрганиш учун амалий имконият вужудга келди. Ўрта асрлар Шарқида маданиятли киши Грамматикани, риторика, тарих, географияни, шеърятни билиши керак бўлган.

Атоқли астроном Ян Гельвеций томонидан 1647 йили нашр қилинган “Целенография” китобида айтилишича Ойдаги кратерлардан иккитасига буюк ватандошларимизнинг Аҳмад ал-Фарғоний ва Мирзо Улуғбек номи берилган.

Ўзбекистоннинг ўзида китоб фондларида 100 мингтадан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Уларнинг асосий қисми ЮНЕСКОнинг Маданий мерос рўйхатига киритилган. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг қўлёзмалари Европа ва Осиёнинг Буюк Британия, Германия, Испания, Россия, Франция, Миср, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа кўплаб мамлакатларидаги кутубхоналарнинг “олтин фонд”ини ташкил этади. Аҳмад Фарғоний IX асрда яратилган “Астрономия асослари” фундаментал асарида оламнинг тузилиши, Ернинг ўлчови ҳақидаги дастлабки маълумотлар, сайёрамизнинг шарсимон кўринишга эга экани хусусидаги далиллар мавжуд бўлиб, мазкур китоб XVII асрга қадар Европа университетларида астрономия бўйича асосий дарслик сифатида ўқитиб келинган ҳамда Буюк географик кашфиётлар даврида Колумб, Магеллан ва бошқа саёҳатчиларнинг кашфиётлари учун илмий асос бўлиб хизмат қилган. Аҳмад Фарғонийнинг амалий ютуқларидан бири унинг ўрта асрлардаги асосий астрономик асбоб – устурлоб назариясини ишлаб чиққан ва шунингдек, Нил дарёсида “ниломер” деган, кўп асрлар давомида сув сатҳини

ўлчайдиган асосий восита сифатида хизмат қилиб келган машхур иншоотни яратган.

Абу Наср Форобийни X асрнинг қомусий алломаси замондошлари, универсал билимларга эга бўлгани боис, “Шарқ Аристотели” деб атаганлар. У кўплаб фанларни илмий кашфиётлар билан бойитди, турли мамлакатлар олимларининг фалсафий қарашларини ривожлантирди ва 160 дан ортиқ асар ёзди. Улардан энг машхурлари “Моҳият хусусида сўз”, “Фанларнинг пайдо бўлиши ҳақида китоб”, “Тафаккур моҳияти” ва бошқа асарлар ҳисобланади. Форобий асарларининг асосий қисми кўплаб Европа ва шарқ тилларига таржима қилинган ва ҳозирги кунга қадар чуқур тадқиқотлар мавзуси бўлиб келмоқда..

Абу Али ибн Сино Илмий тадқиқот ишларини 16 ёшида бошлаган бу улуг зот ўз умри давомида 450 дан ортиқ асар яратди. Уларнинг аксарияти аввало тиббиёт ва фалсафа, шунингдек, мантиқ, кимё, физика, астрономия, математика, мусиқа, адабиёт ва тилшунослик соҳаларига бағишланган. Ибн Сино (980-1037) “Тиб қонуни” Европада дарслик сифатида ўқиб келинган ва бугун ҳам бутун жаҳон аҳли бу асардан баҳраманд бўлиб келмоқда.

Абу Райҳон Берунийнинг 150 дан зиёд илмий ишларидан бизгача фақат 31 таси етиб келганига қарамадан, аллома қўлёзмаларининг қўлимиздаги ана шу тўлиқ бўлмаган намуналари ҳам унинг нақадар серқирра мерос қолдирганидан далолат беради. Беруний дунё илм-фанида биринчилардан бўлиб денгизлар назарияси ва Ернинг шарсимон глобусини яратиш юзасидан ўзига хос янги ғояларни тақлиф этди, Ер радиусини ҳисоблаб чиқди, вакуум, яъни бўшлиқ ҳолатини изоҳлаб берди, Колумб саёҳатидан 500 йил олдин Тинч ва Атлантика океанлари ортида қитъа мавжудлиги ҳақидаги қарашни илгари сурди, минераллар таснифи ва уларнинг пайдо бўлиш назариясини ишлаб чиқди, геодезия фанига асос солди. Шунинг учун ҳам XI аср бутун дунёдаги табиий фанлар тарихчилари томонидан “Беруний асри” деб аталиши бежиз эмас. Яна бир буюк мутафаккир Хоразмий Боғдоддаги Байт-ул ҳикма илмий марказини мудирлиги бўлган, Ўнлик саноқ системасини, алгоритм ва алгебра тушунчаларини, илм-фан соҳасига жорий этган, Европа ва Яқин Шарқ илмини қадимги ҳиндларнинг ўнлик тизими билан таништиради, “Китоб ал жабр ва ал-муқобала”, “Астролябия бўйича рисола”, “Ернинг шакли ҳақида китоб”, “Тригонометрик жадваллар” каби асарлар муаллифидир. Асосий илмий кашфиётлари: Ер меридианини узунлигини аниқлаган, Ер харитасини тузган, Арифметикага асос солган, Алгебрани мустақил фан сифатида шакллантирган. Мирзо Улуғбек XV асрда тузган астрономия жадвалида 1018 та юлдузнинг ҳолати ва жойлашуви баён қилинган бўлиб, бу асар астрономик ўлчовлар бўйича 16 аср давомида яратилган биринчи янги каталог эди. Мирзо Улуғбек Учта мадраса бунёд этган – Бухоро мадрасаси (1417 й), Самарқанд мадрасаси (1417-1420 й) ва Ғиждувон мадрасаси (1433 й); 1424-1429 йилларда Самарқанд яқинида Улуғбек расадхонасига асос солинди; Самарқандда 15 минг томдан иборат кутубхона ташкил этди.

1.2. Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг шарқ мутафаккирлари меросига янгича ёндошувнинг ўзига хослиги.

Мустақилликдан кейин шарқ мутафаккирлари меросига бўлган муносабат ўзгарди. Шарқ мутафаккирлари таваллуд айёмлари кенг миқёсда нишонланиши, уларнинг асарлари кўп миқёсда чоп этилиш ва уларнинг асарларига оид илмий тадқиқотлар сони ошиб бориши ҳам фикримизни тасдиқлайди. Нафақат Марказий Осиё балки жаҳон олимлари уларнинг меросига қата-қайта мурожаат этимшмоқда. Марказий Осиё тарихи, этнографияси, археологияси ва санъатининг биз учун номаълум бўлган саҳифаларини очишга ёрдам берган япон профессори жаноб Като минтақамизнинг йирик тадқиқотчиси ҳисобланади. Унинг Буюк Ипак йўлини, Бақтрия давлатини ўрганишга бағишланган ишлари, шунингдек, 1989 йилдан буён Сурхондарё вилоятининг кўҳна Далварзинтепа ва Қоратепашаҳарлари ўрнида олиб бораётган археологик тадқиқотлари, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур ва Марказий Осиёнинг бошқа улуғ мутафаккирлари асарларини япон тилига қилган таржималари бизнинг улкан минтақамиз тарихи ва маданияти ҳақидаги билимларни жаҳон мулкига айлантириш имконини берди.

Америкалик тарихчи, археолог, антрополог, Жон Хопкинс университети қошидаги Марказий Осиё ва Кавказ институти раиси, 22 та китоб ва 200 дан ортиқ илмий мақола муаллифи – профессор Фредерик Старр жанобларидир. Унинг 2009 йилда “Марказий Осиёнинг янгитдан кашф этилиши” деб ном олган эссеси АҚШда оммавий ахборот воситаларида чоп этилган йилнинг энг яхши материали сифатида эътироф этилган.

Шарқ Ренессанси даври Ҳиндистоннинг академик ва маданий доиралари томонидан ҳам чуқур ўрганилмоқда. Бугун ушбу анжуманда Индира Ганди номидаги Миллий маданият марказининг илмий раҳбари, IV-XV асрлардаги Ўрта Осиё ёзма манбаларини қиёсий ўрганиш бўйича узоқ йиллардан буён самарали иш юритиб келаётган профессор Мансура Ҳайдар хоним ҳам иштирок этаётганини айтиб ўтмоқчиман.

Олиманинг “Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарининг тарихий аҳамияти” деб номланган илмий монографияси халқаро миқёсда кенг эътироф этилган бўлиб, у Амир Темурнинг ҳаётлиги даврида унинг давлатчилик фаолиятига бағишлаб ёзилган ягона китобни батафсил тадқиқ этишга қаратилган.

Қоҳира университети профессори, турк филологияси ва адабиёти бўйича таниқли олима Магида Махлуф хоним ўтган йили “Бобурнома”ни араб тилига таржима қилиш бўйича узоқ йиллик ишини якунига етказди ва унда ўзининг чуқур шарҳлари ва аввалги тадқиқотларга доир танқидий таҳлилларини баён этди. Энг муҳими, бизнинг буюк аждодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари билан инглиз, форс ва бошқа кўплаб тиллар қатори эндиликда араб тилида ҳам танишиш имкони пайдо бўлди.

Шарқ тарихи ва фалсафасининг турли йўналишлари бўйича 60 дан ортиқ наشر қилинган ишлар муаллифи, Бельгиядаги Лувен католик университети профессори Юль Янссеннинг илмий фаолиятини ҳам биз юксак баҳолаймиз.

Олимнинг “Ибн Сино ва унинг араб ва лотин дунёсига таъсири” китоби, “Абу Али ибн Сино ва унинг мероси” тўплами фақат мутахассислар эмас, балки бутун дунё китобхонлари орасида ҳам юқори баҳоланди ва кенг эътироф этилди.

Европада таниқли врач, соғлиқни сақлашнинг замонавий тизимини ташкил этиш соҳасида тан олинган эксперт, доктор Марк Боннелнинг фидокорона фаолияти катта ҳурмат ва эҳтиромга сазовордир. У раҳбарлик қилаётган “Абу Али ибн Сино – Франция” уюшмаси Франция ва Европада Ибн Синонинг маданият, фалсафа ва тиббиёт соҳасидаги илмий асарларини оммалаштиришга беқиёс ҳисса қўшмоқда. Шунингдек, Утрехтдаги Фан тарихи институтидан машҳур голланд олими Роберт ван Гент ҳам иштирок этмоқда. Ушбу тадқиқотчининг нашр этилган ўндан ортиқ китоби, 60 та мақоласи фақат астрономия, картография ва геодезиянинг бугунги долзарб муаммоларини эмас, айти пайтда уларнинг тараққиёт тарихини, жумладан, ўрта асрлар Шарқига мансуб даврни ҳам қамраб олади.

1.3. Мутафаккирлар мероси ёш авлод учун ибрат мактаби сифатида.

Шахсни ҳар томонлама камол топтириш ҳамма вақт жамиятнинг муҳим ва асосий мақсади бўлиб келган. Бугунги кунда ўтмиш маданий-маърифий меросини, жумладан Шарқ халқлари ахлоқий қарашларини ўрганиш жамият тараққиёти учун зарур бўлган долзарб масалалардан бирига айланган. Чунки аجدодларимиз қолдирган маданий меросда барча даврлар учун керак бўладиган илғор фикрлар борки, булар бугунги тараққиёт учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмайди. Ўтмишдаги илғор мутафаккирларимизнинг мероси инсоннинг яшашдан мақсади, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, тарбияси, ҳаёти ҳақидаги пурмаъно фикрли юксак тафаккур маҳсулидир. Улар халқимизнинг маънавий дунёсини янада бойитишда, шахсни камол топтиришда, мустақил давлат фуқаросининг дунёқарашини юксалтиришда амалий ёрдам бериб келмоқда. Улуғ испан адиби Сервантеснинг, тарих – фаолиятимиз хазинаси, ўтмиш гувоҳи, бугунги кун учун ибрат ва ўғит, келажак учун эса огоҳлантиришдир, деган сўзларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки энг аввало, ўрта асрларда яшаб, ижод этган буюк Шарқ аллома ва мутафаккирларининг тенгсиз асарлари ва илмий мероси фақат бир миллат ёки халқнинг эмас, балки бутун инсониятнинг маънавий мулки эканини яна бир бор тасдиқлайди. Бу – бебаҳо бойлик, янги ва янги авлодлар учун донишмандлик ва билим манбаи, керак бўлса, янги кашфиётлар учун ажойиб материалдир. Шу борада мустақилликдан сўнг шарқ мутафаккирлари мероси асосида олиб борилган илмий ишларни таъкидлаш лозим. Самарқанда Марказий Осиё мутафаккирлари илмий меросига бағишлаб ўтказилган халқаро конференцияда жаҳон олимлари бу мутафаккирлар меросининг замонавий жиҳатдан ҳам муҳимлигини такидлашди ва ўзаро ҳамкорлик асосида бу мўътабар манбаларни ўрганиш ва таҳлил этиш юзасидан фикрлашдилар.

АДАБИЁТЛАР

Асосий:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-17 жилдлар. Т. Ўзбекистон. 1996-2009.
2. Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т., “Маънавият” 2008.
3. Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. Т., Ўзбекистон, 1998
4. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик /Дарслик. Т. Ўзбекистон Файласуфлари Миллий жамяти, 2010.
5. Умаров Э.У., Загритдинова Ф.Б. Этика /Учебник для вузов. Т: Чарос. 2005.
6. Нурматова М.А. Шарқ ахлоқий тафаккур тараққиёти босқичлари /Услубий қўлланма. Т.: Университет. 2008.

Қўшимча:

1. Жумабоев И. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., Ўқитувчи, 1997
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., Шарқ. 2004.
3. Фалсафа қомусий луғат. Т., Шарқ, 2004.
4. Буюк сиймолар, алломалар. (Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккир ва донишмандлар.). 1-3 китоб. Т., Ўзбекистон, 19996, 1997.
5. Зуннун Ш. Донишмандлар одоб-ахлоқ тўғрисида. Т., Ўқитувчи, 1996.
6. Комилов Н. Комил инсон-миллат келажаги. Т., «Ўзбекистон», 2001.
7. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи. 2009 йил
8. Шеров А. Келмагу-кетмакдин не экан мақсуд? «Тафаккур» жур. Т., 2006 1-сон.
9. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис.4- китоб. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996. -527 б.
10. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси рашириёти, 1993. -223 б.
11. Ал-Фақиҳ Абу Лайс Ас-Самарқандий. Танбеҳул-ғофилийн. Биринчи китоб. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. -112 б.
12. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб (Қалблар севгилиси). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -112 б.

Назорат саволлари

1. Алгебра фанига асос солган Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий илмий кашфиётлари нималардан иборат?
2. ЮНЕСКО қарорига мувофиқ, Аҳмад Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги қачон халқаро миқёсда нишонланди?
3. Шарқ ва Европада «Шайх-ур раис - олимлар бошлиғи» унвонига эга бўлган аллома ким?
4. Берунийнинг илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаси нималардан иборат?
5. Форобий меросини тадқиқ этган қайси замонавий олимларни биласиз?
6. Мирзо Улуғбекнинг қайси асари дунё миқёсида ўрганилади?

2-Мавзу: IX-XII асрларда яшаб ижод этган мутафаккирларнинг маънавият ривожига қўшган ҳиссаси

Режа

1. IX-XII асрлар Шарқ уйғониш даври
2. Шарқ мутафаккирларнинг илмий, маънавий мероси(Форобий, Ибн Сино Хоразмий, Беруний, Фарғоний, ва ҳ.к)
3. IX-XII асрлар маънавияти ва маърифати ривожиди панднома асарларнинг ўрни.(Қутадғу билиг”, ”Қобуснома”).

ТАЯНЧ СЎЗЛАР: Уйғониш даври, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Фарғоний, Мирзо Улугбек, Ғаззолий, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, ҳинд ҳисоби, Беруний асри Юлдузлар жадвали, Кимёи саодат, Қутадғу билиг, Қобуснома.

2.1. IX-XII асрлар Шарқ уйғониш даври

Тадқиқотчи-олимларнинг фикрича, Шарқ, хусусан, Марказий Осиё минтақаси IX-XII ва XIV-XV асрларда бамисоли пўртанадек отилиб чиққан икки қудратли илмий-маданий юксалишнинг манбаи ҳисобланиб, жаҳоннинг бошқа минтақаларидаги Ренессанс жараёнларига ижобий таъсир кўрсатган Шарқ уйғониш даври – Шарқ Ренессанси сифатида дунё илмий жамоатчилиги томонидан ҳақли равишда тан олинган. Бу даврда яшаган Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Бухорий, Абу Исо Термизий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий каби юзлаб алломалар жаҳон маданияти ва цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшдилар. Ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино ва бошқа олимлар математика, астрономия, табобат, жуғрофия ва бошқа фанлар билан шуғулланиб, жаҳон илму фанини ривожлантирдилар. Бу даврда, айниқса, илм-фан соҳасидаги катта ютуқларга эришилганлиги билан характерланади.

Шу билан бирга, кўплаб тадқиқотчилар қайд этганидек, агар Европа Уйғониш даврининг натижалари сифатида адабиёт ва санъат асарлари, архитектура дурдоналари, тиббиёт ва инсонни англаш борасида янги кашфиётлар юзага келган бўлса, Шарқ Уйғониш даврининг ўзига хос хусусияти, аввало, математика, астрономия, физика, химия, геодезия, фармакология, тиббиёт каби аниқ ва табиий фанларнинг, шунингдек, тарих, фалсафа ва адабиётнинг ривожланишида намоён бўлди.

Ал-Хоразмий (783-850й) Ўрта аср Шарқ ва Ғарб математикаси тарихида хоразмлик олим, математик астроном, географ Муҳаммад бин мусо Ал Хоразмий, айниқса, аҳамиятли рол ўйнайди. Унинг асарлари туфайли хоразмлик олимларга кўпдан бери маълум бўлган ҳинд математикаси Ғарбга ҳам йўл очиб, кириб борди. Абу Абдуллоҳ Хоразмий ўз даври анъаларига кўра, илм-фанларни тасниф этишда, уларни Шариат илмлари ва ноарабий илмларга ажратади. Ал-Хоразмий номи ҳалигача ҳозирги математика

терминологиясида «алгорифм» формасида («Ал-Хоразмий» номидан ўрта асрда бузиб айтилган «алгоризм» сўзидан олинган) яшаб келади, муайян қонунларга кўра, ижро этилган ҳар бир арифметик ёки алгебраик жараён шу термин билан аталади. Масала унинг алгорифми, ҳал қилиш методи белгилангандан сўнг ечилган ҳисобланади. Алгебра номининг ўзи (арабча «ал-жабр») Ал-Хоразмийнинг асосий алгебраик асари сарлавҳасининг биринчи сўзидан бошқа нарса эмасдир. алгебра фанига асос солди, илмий маълумот ва трактатларни баён этишнинг аниқ қоидаларини ишлаб чиқди, у астрономия, география ва иқлим назарияси бўйича кўплаб илмий асарлар муаллифидир. Алломанинг дунё илм-фани ривожига хизматлари умумэътироф этилган бўлиб, Шарқ олимлари орасида фақат унинг номи ва асарлари "алгоритм" ва "алгебра" каби замонавий илмий атамаларда абадийлаштирилди. У халифа Маъмун (813-833 йилларда халифалик қилган)даври ва ундан кейин умрининг охирига қадар Бағдоддаги “Байт ул-хикмат”ни бошқарган. Олимга буюк шуҳратни дастлаб «Ҳисоб ал-ҳинд» (“Ҳинд ҳисоби”) номли рисоласи олиб келган. Мазкур рисолада жаҳон фани тарихида биринчи марта ўнлик позицион система ва унинг аҳамияти ҳақида сўз боради. Хоразмийнинг ўнлик позицион системаси инсониятга чексиз қулай имкониятлар яратиб берди. Агар мазкур санок системаси бўлмаганида илмий тафаккур бу даражада такомил топиши амри маҳол бўларди. Хоразмий тўққиз белгидан иборат ҳинд рақами ёрдамида чексиз миқдорларни қайд этувчи ва уни осонлик билан ифодаловчи санок системасини кашф этди. Ҳиндларнинг тўққиз белгидан иборат рақамлар тизими мукамал санок тизимига айланиши учун “0” кашф этилиб, ўз ўрнига кўйилиши керак эди. Хоразмий томонидан “0”(нул)нинг кашф этилиши инсоният илмий тафаккурининг беқиёс улкан ютуқларидан биридир. Ҳозирги замон жаҳон илмий-техника ва технологияларнинг эришаётган улкан ютуқлари асосида буюк аллома Хоразмий даҳоси ётганлигини эндиликда ҳеч ким инкор эта олмайди.. Бу ҳақда Ислом Каримов тўхтар экан: “Бугунги кунда одамзотнинг илм-фан ва замонавий технологиялар борасида эришаётган улкан ютуқларини кўз олдимизга келтирар эканмиз, беихтиёр ана шу буюк бобомиз мисолида бундай юксак марраларга эришишда ўзбек халқининг ҳам муносиб ҳиссаси борлигидан қалбимиз ифтихорга тўлади,”¹-деб таъкидлайди.

Кишиларга фақат яхши одамлардангина дўст орттиришни маслаҳат беради. Фақат яхши ишилар қилибгина яхши натижалар кутиш мумкин, чунки “... тикан экиб, ҳосилига узум олмайсан”, деб айтади.

Аҳмад Фарғоний «Шарқда «Ҳосиб» (математик) деган лақаб олган ал-Фарғоний араб илмий атамашунослиги ривожланишига катта ҳисса қўшиб, Птолемей «Юлдузлар жадвали»даги маълумотларни текширишда иштирок этди ва Боғдод расадхонасида астрономик кузатувишлари давомида 812 йилги қуёш тугилишини олдиндан билди. Ернинг шаршаклида эканлигини

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Т.: “Маънавият”, 2008. 41- бет

далиллар билан исботлади². Аҳмад Фарғонийнинг «Самовий ҳаракатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб» асарининг қўлёзма нусхаси Мисрдаги «Дор ал-қутб» кутубхонасида, «Китоб ал-ҳаракат, ас-самовиява жавомиъилм ан-нужум» («Сайёраларилми»), «Китобул-комилфил-устурлоб» («Астролябияҳақида мукамалкитоб»), «Фисанъат ал-устурлоб» («Астролябиясанъатиҳақида»), «Рисолатул-фусулматҳал фил-Мажисдий ва хува салосуна фаслун» («Ўттиз бобдан иборат Мажисдийга кириш ф асллари рисоласи») каби асарларининг қўлёзма нусхалари Ғарбдаги йирик кутубхоналарда сақланмоқда. “Астрономия ва астролябияга кириш”, “Фалақдан бўладиган сабаблар”, “Астролябия фани усуллари”, “Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум” каби асарлари мавжуд. Бу асарларнинг ҳар бирида астрономияга оид янги, қимматли фикрлар айтилган³. Бизнинг фикримизча, Фарғоний амалга оширган ҳисоб-китобишлари – хоҳ уриёзиёт, хоҳу астрология, хоҳ угеографияга тааллуқли бўлсин, ниҳоятда мукамал эди. Зеро, «Европада Ал-Фраганус номи билан машҳур бўлган бу алломанинг илм-фан ривожига нуфузи шу қадар юксак эдики, унинг исми катта шуҳрат топди. Ўн олтинчи асрда Ойдаги кратерлардан бирига унинг номи берилгани бу фикрни исботлайди томонидан IX асрда яратилган “Астрономия асослари” фундаментал асарида оламнинг тузилиши, Ернинг ўлчови ҳақидаги дастлабки маълумотлар, сайёрамизнинг шарсимон кўринишга эга экани хусусидаги далиллар мавжуд бўлиб, мазкур китоб XVII асрга қадар Европа университетларида астрономия бўйича асосий дарслик сифатида ўқитиб келинган ҳамда Буюк географик кашфиётлар даврида Колумб, Магеллан ва бошқа саёҳатчиларнинг кашфиётлари учун илмий асос бўлиб хизмат қилган. Аҳмад Фарғонийнинг амалий ютуқларидан бири унинг ўрта асрлардаги асосий астрономик асбоб – устурлоб назариясини ишлаб чиққани ва шунингдек, Нил дарёсида “ниломер” деган, кўп асрлар давомида сув сатҳини ўлчайдиган асосий восита сифатида хизмат қилиб келган машҳур иншоотни яратгани бўлди.

2.2. Шарқ мутафаккирларининг илмий, маънавий мероси(Фаробий, Ибн Сино Хоразмий,Беруний, Фарғоний, ва ҳ.к)

Хоразмлик олим, математик, астроном географ ва тарихчи Ал-Беруний ўрта аср фанининг ёрқин намоёндаларидан бирidir. Улуғ қомусий аллома **Абу Райҳон Берунийнинг** илмий даҳоси билан яратилган мислсиз кашфиётларга тўлиқ баҳо беришнинг ўзи қийин. Берунийнинг 150 дан зиёд илмий ишларидан бизгача фақат 31 таси етиб келганига қарамасдан, аллома қўлёзмаларининг қўлимиздаги ана шу тўлиқ бўлмаган намуналари ҳам унинг нақадар серқирра мерос қолдирганидан далолат беради.

Бошқа ишлар қаторида, бурчакнинг уч тарафлама кесишмаси ва

²Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati. –Т.: Sharq, 2005. –В.110.

³Fayzullaev O. Al-Farg‘oniyning fanniy olami//Ma‘rifat. 2008 yil, 5 iyul.

кубнинг икки ҳисса катта қилиш масаласини уч босқичли тенгламани ечиш масаласига айлантиришни топди ва ҳинд алгебраси ва грек геометриясини таққослаш натижасида бунга эришди. Унинг йил ҳисоби ва календар тўғрисидаги асари янада қимматлидир. Ҳиндистон тўғрисидаги кенг тарихий этнографик китоби ҳозирги замоннинг ҳар бир олими учун шарафли иш бўла олди. Илмнинг сон ҳаётининг мазмуни ва келажакнинг меваси деб юқори баҳолаган Абу Райҳон Беруний ўрта асрнинг буюк қомусий олими, беқиёс ақл-заковат соҳиби, фанларнинг ва ижтимоий ҳаётнинг жуда кўп жиддий муаммоларини ҳал қилиб, шулар асосида жуда кўп илмий асарлар яратган улкан донишманддир. У «Ўз замонасининг ҳамма фанларини: тарих, илми ҳайъат, физика, математика, геодезия, маъданшунослик, минерологияни пухта эгаллаб олган ва бу фанлар тараққиётига катта ҳисса қўшган улкан сиймодир»⁴. Беруний ўз асарларида дунёнинг чексизлигини, қитъалар ва океанлар доимо ўзгариб туришини, яъни бир сув босиб, бир тоғ кўтарилиб, давр ўтиши билан денгизлар чўлга айланиши ҳодисасини илмий асослаган. Беруний Ўрта Осиё олимлари орасида биринчи бўлиб, ернинг шар шаклида эканлигини исботлади ва ер қуёш атрофида айланади, деган тўғри фикрга келди. У ер шари ўлчамини аниқлаб, эни 5 метр келадиган глобус ясади, дунё харитасини чизди. Дунёнинг қаерида қандай бойликлар борлигини, денгиз сувининг ҳар кун икки марта қалқиб-қайтиб туришини, ой ва қуёш тутилишларининг сабабини соддагина қилиб изоҳлаб берди. Амударё қайси вақтда тошиб, қайси вақтда саёзланиб қолиши жадвалини тузди. Кейинчалик мазкур асарлар илмий қадрият сифатида жаҳонга тарқалди. Шунинг учун ҳам америкалик тарихчи олим Г.Сартон жаҳон фани тарихида 12 асрни «Беруний асри» деб атади. «Бундай юксак ва ҳақли баҳо аввало қомусий тафаккур соҳиби бўлмиш буюк ватандошимизнинг илм-фан тараққиётига қўшган беқиёс ҳиссаси билан изоҳланади»⁵.

Беруний дунё илм-фанида биринчилардан бўлиб денгизлар назарияси ва Ернинг шарсимон глобусини яратиш юзасидан ўзига хос янги ғояларни таклиф этди, Ер радиусини ҳисоблаб чиқди, вакуум, яъни бўшлиқ ҳолатини изоҳлаб берди, Колумб саёҳатидан 500 йил олдин Тинч ва Атлантика океанлари ортида қитъа мавжудлиги ҳақидаги қарашни илгари сурди, минераллар таснифи ва уларнинг пайдо бўлиш назариясини ишлаб чиқди, геодезия фанига асос солди. Шунинг учун ҳам XI аср бутун дунёдаги табиий фанлар тарихчилари томонидан «Беруний асри» деб аталиши бежиз эмас.

Насихат бобида уч минг сўз ёздим, уч мингдан уч калимани танлаб олдим. Бу учтадан иккитасини эса сақлаб ва бирини унутиб юбор: Худони ва ўлим ҳақлигини ёдингда тут, қилган яхшилигини унутиб юбор – Беруний Ахлоқ тўғрисида насихатлари..

Х асрнинг қомусий алломаси **Абу Наср Форобийни** замондошлари,

⁴Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati. – T.: Sharq, 2005. –B.127.

⁵Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch. –T.: “Ma'naviyat”, 2008. – B.42.

универсал билимларга эга бўлгани боис, “Шарқ Аристотели” деб атаганлар. Абу Наср Форобий ўрта аср даври табиий-илмий ва ижтимоий билимларнинг барча соҳаларини қамраб олувчи 160 дан ортиқ рисола яратган. Шундан 40 таси бизгача етиб келган⁶. «Фозил одамлар шахри» асарида Форобий фикрича давлатни идора этувчи шахс ўзининг 12 та туғма фазилати ва хислати билан ажралиб туриши, уни эгаллаган бўлиши лозимлиги таъкидланади. Булар: зийрак ақл; аниқ, лўнда баён қилиш қобилияти; соғломлик, фаросатлилик, кучли хотирага эга бўлиш, зехнлилик, чиройли муомалалик, маърифатга интилиш, нафсга қарши ўзини тия олиш, ҳақиқатгўйлик, олиҳимматлилик, бойликка қизиқмаслик, адолатпарварлик ва жасурлик. Бу фикрлар Ўзбекистон жамиятининг маънавий янгиланиш ишароитида ёшлар онгига миллий ва умуминсоний кадриятлар уйғунлигини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди. Абу Наср Форобий инсон бахт-саодат нималигини тушунган бўлса-ю, унга эришишни мақсад қилиб олмаса, ғоя ва хоҳишга айлантирмаган бўлса, унга нисбатан озгина бўлса-да, шавқ ва завқ сезмаса, истак ва мулоҳазасини, куч ва қувватини бошқа нарсаларга сарфласа, бу қилмишлар ёмон ва ўринсиздир, дейди. Форобий, моддий ва руҳий неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғунлашган чоғдагина ҳақиқий бахт-саодатга эришиш мумкин, деган ғояни илгари суради. «Бойнинг бойлигини безаб, камбағалнинг камбағаллигини яширадиган» гўзалликни «адаб» деб атайди. Фаробий инсоннинг туғма қобилиятига Зукколик, донолик, зехн ўткирлиги, бирор касбни эгаллашга бўлган қобилиятни киритади? Фаробий Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари асарида Инсонийликни одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи бошланғич асос деб атайди. У кўплаб фанларни илмий кашфиётлар билан бойитди, турли мамлакатлар олимларининг фалсафий қарашларини ривожлантирди ва 160 дан ортиқ асар ёзди. Улардан энг машҳурлари “Моҳият хусусида сўз”, “Фанларнинг пайдо бўлиши ҳақида китоб”, “Тафаккур моҳияти” ва бошқа асарлар ҳисобланади. Форобий асарларининг асосий қисми кўплаб Европа ва шарқ тилларига таржима қилинган ва ҳозирги кунга қадар чуқур тадқиқотлар мавзуси бўлиб келмоқда. Фаробий кўп жилдлик «Муסיқа ҳақидаги катта китоб» асарида муסיқий билимни ижро санъати билан боқлиқ бўлган муסיқий амалиётга ва муסיқанинг «соф ўзини», ижрочиликка боқланмаган ҳолда ўрганадиган назарияга ажратади. Китобда оҳанг тазимидаги уйқунлик, зарб сингари ҳодисалар таҳлил этилади. Шу муносабат билан у товушларни эмас, балки товушлар тасаввурини берувчи раққосларнинг муסיқий қояга бўйсунган оҳангий ҳаракатини англатувчи ритмик мимика- оҳангий ҳаракат тушунчасини киритади. Шунингдек, китобдан Яқин ва ўрта Шарқдан маълум бўлган муסיқий асбоблар, уларни ижро этиш йўллари, усуллари ҳақида, умуман муסיқа тарихи тўқрисида атрофлича маълумот олиш мумкин. Абу Наср Форобийнинг раҳбар маънавиятига доир қарашлари нафақат ўз даври, балки ҳозирги давр учун ҳам катта аҳамият касб этади. Форобийда раҳбарлик

⁶Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati. –Т.: Sharq, 2005. –В.118.

масаласи давлат ва жамият қурилиши нуқтаи назаридан билдирилган фикрлар таркибида, давлат ва жамият бошқаруви, уларни бошқарувчи раҳбар шахслар, амалдор ва мансабдорлар масалалари юзасидан баён қилинган қарашларда акс этади. Форобий мулоҳазаларига кўра ҳақиқий давлат уч нарса – фозил жамият, адолатли тузум ва одил раҳбар асосида ташкил топади ва бу давлатнинг идорасида давлатнинг уччала асоси ўз ўрни ва вақти билан тенг иштирок этади. Ана шу уччаласининг ўзаро мувофиқлиги, мақсадга кўра бир йўналишдалиги ва вазифа жиҳатидан аниқ ва ҳақиқатга қаратилган хатти-ҳаракати ҳақиқий давлатнинг юксак тараққиётини таъминлайди

Ислом оламнинг энг машҳур файласуфи ва қомусий алломаси ҳамда инсониятнинг энг буюк мутафаккирларидан бири” деган унвонга сазовор бўлган **Абу Али ибн Синонинг ҳаёти** ва фаолияти авлодларда алоҳида ғурур ва эҳтиром туйғуларини уйғотади. Илмий тадқиқот ишларини 16 ёшида бошлаган бу улуг зот ўз умри давомида 450 дан ортиқ асар яратди. Уларнинг аксарияти аввало тиббиёт ва фалсафа, шунингдек, мантиқ, кимё, физика, астрономия, математика, мусиқа, адабиёт ва тилшунослик соҳаларига бағишланган. Леонардо да Винчи, Микеланжело, Фрэнсис Бэкон ва бошқа кўплаб олимлар авлоди унинг асарларини ўқиб, ҳайратга тушганлар. Шарқда «Шайх ур-Раис» номи билан машҳур бўлган ўрта асрнинг буюк мутафаккири Абу Али ибн Сино математика, астрономия, физика, кимё, биология, тиббиёт, доришунослик, руҳшунослик, физиология, фалсафа, филология, таълим-тарбия соҳаларида ижод этган. Булардан 40 дан ортиғи табобатга оид, 30 га яқин рисола турли табиий фанларга, 3 рисола мусиқага, 185 рисола фалсафа, мантиқ, психология, илоҳиёт, ахлоқ-одоб ва ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Булардан бизгача 160 га яқин асар йетиб келган. Кўпчилиги араб тилида, баъзилари форс тилида ёзилган»⁷. У инсонларнинг кундалик амалий ишларидаги энг зарур ахлоқий муносабатларга камтарлик, иззат-ҳурмат, жасурлик, тўғрилиқ, софдиллик каби хулқий қоидаларга алоҳида эътибор беради. Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол», «Хай й ибн Яқзон»да ахлоқий фазилатлар алоҳида ўрин эгаллайди. Олим ахлоқийлик кўпроқ ватанпарварликда ўз аксини топади, деб тушунган. У она-Ватани Туронни Ҳинд, эрон ва Чин каби йирик давлатлардан ортиқ билиб, унга хизмат қилишни ўз бурчи деб ҳисоблаб, Ватанининг фани, маданиятини юксалтиришга улкан ҳисса қўшган. «Улуғ бобомизнинг бой мероси, унинг 400 дан ортиқ илмий кашфиётлари, айниқса, машҳур «Тиб қонунлари» асари 500 йил давомида Европа университетларида асосий дарслик сифатида қўлланилганининг ўзи кўп нарсани англатади. Бу фундаментал асар бугунги кунда ҳам дунё табобат илмида ўзига хос қомус бўлиб хизмат қилмоқда»⁸. Ибн Сино ҳақиқий шеърят билан назмий тизмаларнинг фарқи борасида

⁷Hoji Ismatulloh Abdulloh. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati. –Т.: «Sharq», 2005. –В.123.

⁸Karimov I.A. Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning maqsadi va mezonidir. Т.15.–Т.: «O‘zbekiston», 2007. –В.87-88.

фикр юритар экан, физика ҳақида дoston ёзган Эмпедокл ўз китобини вазнга солганини, лекин Эмпедокл билан Гомер асарлари ўртасида вазндан бошқа ҳеч қандай умумийлик йўқ эканини таъкидлаган устози Арасту қарашларини тўла қувватлайди: «Эмпедоклнинг ёзганлари, вазннинг пайдо бўлишига қарамай, табиий гаплардан иборат бўлиб қолган холос. Ўмернинг вазнли гаплари эса шеърий сўзлар тусини олган. Шунинг учун Эмпедоклнинг сўзлари ҳеч қачон шеър бўлолмайди», - дейди аллома.

Шунингдек, Ибн Сино ўз рисоласида, Юнон шеърияти билан араб шеъриятини солиштириб, шеъриятнинг вазифаси ҳақида фикр юритади ва бу борадаги юнонлардаги баъзи устунликларга ишора қилади. Унинг айтишича, юнонлар шеъриятда феъл-атворга қараб тақлид ишлатишни кўзлаганлар. Араблар эса, икки ваздан шеър ёзганлар. Бир томондан, улар шеър орқали одамлар руҳига таъсир этмоқчи бўлганлар. Зеро шеър идрок этувчида ҳаяжонли ҳиссиёт, тўлқинланиш уйқотиши шубҳасиздир. Шеър ёзишнинг иккинчи сабаби - одамларни таажжубга солиш бўлган. Араблар ҳар бир нарсага ташбеҳ ишлатаверганлар, улар бу ташбеҳлари билан одамларни ҳайратга солишни мақсад қилиб қўйганлар. Юнонлар эса шеър воситасида одамлар феъл-атворига таъсир этишни, ё бўлмаса, шеър орқали одамларни ўзлари кўзлаган ҳатти-ҳаракатларидан тийишни мўлжаллаганлар.

Бундай назарий фикрларни Ибн Сино, энг аввало, ўз амалиёти орқали тасдиқлайди. Алломанинг «Саломон ва Ибсол», «Ҳайй ибн Яқзон», «Юсуф қиссаси», «Қуш рисоласи» сингари насрда ёзилган фалсафий-бадиий ва мажозий асарлари билан бирга, бизгача етиб келган шеърий асарлари ҳам катта аҳамиятга молик.

Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг бутун бир авлоди ҳақида сўз юритар эканмиз, Амир Темур ва Темурийлар даври деб ном олган давр ҳақида, номи илм-маърифат осмонида бамисоли ёрқин юлдуз бўлиб порлаб келаётган Мирзо Улуғбек ва унинг Қозизода Румий, Али Қушчи сингари кўплаб сафдошлари ва шогирдлари хусусида эсламасдан ўтолмаймиз. Барчамизга яхши маълумки, Амир Темурнинг набираси бўлган, 40 йил Самарқандда ҳукмдорлик қилган Мирзо Улуғбек астрономия соҳасидаги буюк аллома сифатида шухрат қозонган ва унинг номи ҳақли равишда Коперник, Жордано Бруно, Галилей ва бошқа улуғ илм-фан даҳолари қаторида тилга олинади. Улуғбек **Самарқанд Академиясининг” асосчиси**. Аллома ўзи қурдирган мадрасаларидан бирининг пештоқиға «Илм олиш ҳар бир мўмин ва муслима учун фарздир», - деб ёздириб қуйган. Буюк тарихчи олим Шарафиддин Али Яздий Улуғбекка атаб «Мунтахаби жоме ва таворихи шохий» асарини ёзган.

Мирзо Улуғбекнинг XV асрда тузган астрономия жадвалида 1018 та юлдузнинг ҳолати ва жойлашуви баён қилинган бўлиб, бу асар астрономик ўлчовлар бўйича 16 аср давомида яратилган биринчи янги каталог эди. Мирзо Улуғбекнинг сафдоши **Ал-Коший** биринчи бўлиб ўнлик касрларни илмий истеъмолга жорий этди, эркин даражалар илдизларининг изчил яқинлашиб бориши ва уларни топиш методларини ишлаб чиқди.

Абу Абдуллоҳ Рўдакий, Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Саъдий, Ҳофиз

Шерозий, Жомий, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб буюк файласуфлар, шоир ва маърифатпарварларнинг ижодий меросида донишмандлик ва борлиқ олами гуманистик англашнинг жуда улкан, битмас-туганмас хазинаси сақланиб келмоқда. Бу мерос ҳақиқатан ҳам жаҳон аҳамиятига молик бебаҳо бойлик ҳисобланади.

Дунё тарихидаги биринчи туркий тиллар луғати бўлмиш “Девони луғатит-турк” китоби муаллифи Маҳмуд Кошғарий бўлиб, у ўз асарида юксак маҳорат билан тўплашга эришган сўз бойлигининг том маънодаги олтин зарраларини – туркий мақол ва шеърларни ҳам келтириб ўтган. Кошғарий туркий халқларнинг тили, маданияти, этнографияси ва фольклорининг биринчи тадқиқотчиси ҳисобланади.

Араб тили грамматикасининг асосчиси сифатида тан олинган буюк тилшунос, адабиётшунос, географ ва файласуф аллома – Маҳмуд Замаҳшарий ҳаётлик давридаёқ кенг шуҳрат қозонган. У, шунингдек, тарихдаги биринчи кўп тилли луғат – арабча-форсча-туркий луғатнинг асосчиси бўлган.

Ўрта Осиёдан етишиб чиқиб, миллий ва умуминсоний қадриятларни ўз фаолиятлари давомида шаклланишига катта рол ўйнаган Фарғоний, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино каби мутафаккирларимиз хизматлари эътироф этилиб, улар ҳақида турли тилларда кўплаб асарлар яратилган. Уларнинг асарлари кўплаб тилларга таржима қилинган. Демак, Ўрта Осиё Уйғониш даври жаҳон, жумладан, Ғарб илм-фанига катта таъсир кўрсатди. Шарқ Уйғониш даври маданияти фанларнинг ривожланиши, комусий олим, мутафаккирлар йетишиб чиқиши билан бутун кишилик жамияти ривожланишининг юксак босқичи бўлди. Бу даврда яратилган асарлар, обидалар миллий қадриятларимизга айланиш билан бир қаторда, умум эътирофига сазовор бўлди.

Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал Ғаззолий (1059-1111) Алишер Навоий ҳазратлари "Садди Искандарий" достони муқаддимасида Ғаззоллийни "Кўк гумбази узра безакли қандил", "фалақдан туриб кишиларга бахт ва толеъ улашади" деб таърифлайди.⁹ "Насойим ул-муҳаббат" номли асарининг 439-рақамли мақолатида эса, уни “Хужжат ул-ислом Муҳаммад ибн Муҳаммад Ғаззолий Тусий, кунияти Абу Ҳомид ва лақабли Зайнуддиндир”, дея қайд қиладилар¹⁰. Абу Иброҳим ал-Бағдодий "Бағдод тарихи" асарида ёзади: "У шундай бир кимса эдики, бу дунёдаги кўзлар унингдай нотикни, унингдай зукко ва оқилни кўрмаган эди." Ибн Муқрий "Тухфат ул-Иршода"да: "Унинг муборак исми билан кўкраклар масрур бўлиб кўтарилиб кетади, нафаслар қувончга тўлади", - дейди.

Тасаввуф ахлоқшунослигида Хужжат ул-ислом Имом Ғаззолийнинг (1058 - 1111) ўрни беқиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Иҳёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида,

⁹ Алишер Навоий. "Садди Искандарий". Насрий баёни билан. Ғафур Ғулом нашриёт, -Тошкент: 1991, 513 бет.

¹⁰ Алишер Навоий. Мукамал Асарлар Тўплами, 17-том, 249- бет.

шунингдек, «Кимёйи саодат», «Мукошафат ул-қулуб» асарларида ўз аксини топган. Уларда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яккалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Ғаззолий муҳаббатни билишнинг маҳсули деб атайди. Зеро, инсон ниманики билса, ўшанигина севиши мумкин. Масалан, тошда муҳаббат бўлмайди, у билишдан йироқ. Муҳаббат фақат билишнинг жонли субъектигагина хос сифатдир. Мутафаккирнинг фикрига кўра, муҳаббатнинг беш тури мавжуд: 1) инсоннинг ўзига, ўз камолоти ва соғ-омонлигига муҳаббати; 2) инсоннинг ўз ҳаётини давом эттиришини таъминловчи, уни асровчи, ундан турли муҳликотларни (ҳалок этувчиларни) нари тутувчи валинеъматларига муҳаббати; 3) инсоннинг, гарчанд шахсан ўзига яхшилик қилмаган бўлса ҳам, бошқа инсонларга хизмат кўрсатган, яхшилик қилган зотларга муҳаббати; 4) инсоннинг ташқи ёки ички қиёфадаги барча гўзалликка муҳаббати; 5) инсоннинг ўзи билан ботиний (ички), яширин ўхшашлиги бор бўлган зотларга муҳаббати.

Мазкур муҳаббат турлари ҳаммасининг замирида Аллоҳга муҳаббат ётади, яъни инсоннинг ўзига, ўзгаларга, атроф-муҳитга муносабати муҳаббат орқали амалга ошади ва бу муҳаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳга муҳаббатнинг билвосита кўринишидир. Зеро: «Ўзини англаб етган кишигина ўз Яратганини англаб етади, у ўз-ўзича мавжуд эмас, унинг борлиги, мавжудлигининг давоми, камолотга эришуви Аллоҳдан, Аллоҳ ва Аллоҳ воситасидадир», - дейди Имом Ғаззолий.

Мутасаввуф файласуфнинг ихтиёр эркинлиги борасидаги қарашларида тақдир муқаррар ҳодиса сифатида талқин этилади. Бунда ҳам билим (билиш) биринчи ўринда ту-ради; ихтиёр билимга бўйсунди. Зеро, инсон нима ўзига ёқиш ёки ёқмаслигини билим (билиш) орқали англаб етади. Умуман, ихтиёр эркинлиги ихтиёрнинг ўзига хос тури, у нимагаки инсон ишончсизлик туйса, ўшанга нисбатан бўлган ақлий муносабатдан юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги «касб» тушунчаси билан боғлиқ. Касб - касб этмоқ, ўзига олмоқ, ўзига юқтирмоқ сингари маъноларни англатувчи тасаввуфий атама. Масалан, Худо бир бандасини синаб кўриш учун унга ёмонликни раво кўрди, дейлик. Бу унинг тақдири, мутлақ муқаррар ҳодиса. Лекин ёмонликнинг ижроси бошқа бир одам ихтиёрига берилади, яъни синалаётган бандага ёмонлик қилиш-қилмаслиги ана шу восита-одамнинг ихтиёрий танловига боғлиқ. У - эркин. Агар у яхшиликни танласа - савоб, ёмонликни танласа - гуноҳ унинг бўйнига тушади. Худди шунингдек, ёмонлик объекти бўлган банда агар Худонинг синовиغا шукр билан жавоб берса, у суюқ, аксинча, шаккоклик қилиб, Худодан нолиса ёки юз ўгирса, у гуноҳкор банда. Демак, Ғаззолий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлагани ҳолда, инсонга маълум маънода ихтиёр эркинлиги берилганини қайд этади.

Имом Ғаззолий ният масаласида ҳам ўзига хос фикрлар билдиради. У ниятни юракнинг икки нарса - билим ва ҳаракат қамровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятнинг илдизи ва шарти ҳисобланади. Ҳаракат эса ниятдан кейин туради. Уни ниятнинг меваси ва бутоғи дейиш мумкин. Ҳар бир эркин танланган ҳаракат уч нарса - билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида рўёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб - хоҳламайди, хоҳламас экан - ҳаракат қилмайди; шунинг учун ихтиёр этмоқ лозим. Ихтиёр этиш ҳодисаси юз бергандагина навбат қобилиятга келади ва қобилият инсон аъзоларини ҳаракатга туширишга киришади. Демак, ният ўрталикдаги сифатдир.

Ният тасаввуф ахлоқшунослигида баъзан ҳаракатдан ҳам катта аҳамият касб этади. Агар яхши ният қилинса-ю, лекин инсон ихтиёрига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли у рўёбга чиқмай қолган бўлса, бундай ният амалга ошган деб ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳар бир ҳаракат ўзини уйғотадиган ниятга бўйсунди, зеро, у ўз заруриятини ўша ниятдан олади.

Шеърнинг (қўшиқнинг) Қуръон оятларига нисбатан оддий кишини кўпроқ жунбушга келтиришига қодир эканини етти нуқтаи-назарга кўра исботлашга ҳаракат қилган файласуф. Инсон руҳини такомиллаштириш унинг таълим-тарбияси билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам Ғаззолий бу масалага алоҳида эътибор қаратади. Ғаззолийнинг фикрича, ёшларни баркамолликка етакловчи асосий мезон ақл-заковат, кучли фаросат, саҳоват, ҳалоллик ҳисобланади. Аллома ҳар бир асарида фарзандлар тарбиясига алоҳида урғу беради, ёшларни жамиятнинг келажагини қурувчилар, деб ҳисоблайди. Ғаззолий ўзининг «Кимёи саодат» асарида олимларни тўрт турга: 1) фақат илмга интилувчи, 2) жамиятдаги мавқеини тиклаш, 3) шухратпарастлик мақсадида, 4) жамият фойдаси учун олим бўлганини айтиб ўтиб, уларнинг ҳаммаси охир-оқибат эзгулик йулида қолишларини таъкидлайди. Билим доимо эзгуликка олиб боради.

1. Ўзини ҳам, бошқаларни ҳам ҳалок этувчи олимлар.
2. Ўзини ҳам, бошқаларни ҳам саодатга элтувчи олимлар.
3. Ўзини ҳалок қилиб, бошқаларни саодатга йўлловчи олимлар.

Алломанинг илмий асарларида устозлар ва мураббийлар “олимлар” деб ҳисобланган, улар донишмандларга тенглаштирилган.

Ғаззолий инсон қачон илм беришга киришса, улуғ иш ёки катта вазифани зиммасига олган бўлади, шунинг учун унинг одоблари ва вазифаларини ёдда тутиши лозимлигини таъкидлайди. Ҳатто, унинг бу борадаги вазифаларини кўрсатиб беради:

Биринчи вазифа. – Муаллим таълим олувчиларга нисбатан меҳрибон, шафқатли бўлиши ва уларга ўз болалари каби муомала қилиши керак. Бу фикрни тасдиқлаш учун Ғаззолий пайғамбарнинг “ота ўз фарзандига қандай бўлса, мен ҳам сизлар учун шундайман”, — деган ҳадисни келтиради.

Халқимизда “Устоз отангдек улуғ” деган нақл бор. Мазкур нақл пайдо бўлишининг сабаби, устоз шогирдга билим берар экан, ота-онаси билмаган

хаёт қийинчиликларини енгиб ўтиш йўлларини ҳам ўргатади. Уни турли офат ва балолардан асрайди. Шунинг учун ҳам, муаллимнинг ҳаққи ота-онанинг ҳақидан устун қўйилади. Чунки, ота фарзанд вужуди ва фоний ҳаётининг сабабчиси бўлса, муаллим эса, унга абадий ҳаёт бахш этади. Имом Ғаззолийнинг ёзишича, бир устознинг шогирдлари худди бир ота-она фарзандидек бир-бирларига меҳрибон бўлишлари лозим.

Иккинчи вазифа.-Устоз ўз шогирдларига холисона билим бериши, таъмагирлик қилмаслиги лозим. Билим ўргатиб, мол-дунё тўплашдан сақланиши инсоний ижобий фазилат ҳисобланади. Илм билан мол-дунёни талаб қилган одам эса, ковушнинг тагини юзи билан артган кишига ўхшайди.

Учинчи вазифа.-Устоз талаба-ёшларга лозим бўлган насихатларни қилиши ва уларни нолайиқ ишлардан қайтариши керак. Агар муаллим талабасининг илми фақат мансаб, мол-дунё, обрў, шуҳрат қозониши учун олаётганини билиб қолса, уни бу йўлдан қайтариши зарур.

Тўртинчи вазифа.-Устоз талабадаги нолайиқ сифатлар, ундаги камчиликларнинг йўқотишни мулойимлик, уларнинг зарарини тушунтириш орқали бартараф қилиши керак. Муаллим ўрнак, намуна кўрсатиш методидан фойдаланган ҳолда илми толибларга таъсир этиши лозим. Устозлар мулойим, ширинсўз бўлишлари, улар таълим олувчиларни ўз фарзандлари сифатида кўришлари зарур. Улар ўқувчиларга нисбатан тан жазоси қўлламасликлари, очикчасига танбеҳ бермасликлари керак. Чунки, ошқора шаклда танбеҳ бериш ҳурмат пардасини йиртиб, ўқувчиларда устозга қарши чиқишга журъат пайдо қилади ҳамда қайсарликка бўлган майлни қўзғатади.

Бешинчи вазифа.- Бир илм соҳасини ўрганаётган илми толибга бошқа соҳадаги илми қарама-қарши қўйиш керак эмас. Шу ўринда Имом Ғаззолий мисол келтиради: масалан, тил муаллими фикҳ илмини ёмон кўрсатишга одатланган, фикҳ муаллими эса, ҳадис ва тафсир илмини бир-бирига қарама-қарши қўйиши одобдан эмас. Мана шу нарса муаллимлар учун энг ёмон ахлоқдир. Бундай шароитда таълим олувчилар иккиланадилар ва билим олишдан безадилар.

Олтинчи вазифа.-Илм ўргатишда талабанинг руҳий, ақлий ва жисмоний имкониятларини ҳисобга олиш зарур. Айрим мураккаб илмларни уни тушуниш даражаси шунга етгандан сўнг ўргатиш ўринлидир. Ўқувчига илми унинг фаҳм-фаросати кўтаришига қараб бериш лозим. Таълим олувчилар ақллари етмаган нарсани ўрганмасликлари лозимки, уларни илмдан нафратлантириб қўяди ёки ақлларини чалкаштириб юборади. Олим киши барча билган илмларни ҳар кимга ҳам ошкор қилавермаслиги лозим. Абу Ҳомид Ғаззолийнинг фикрича, бу ўқувчиларда ўша илми тушунадиган, лекин ундан фойдаланишга лойиқ бўлган ҳолатга тегишлидир.

Еттинчи вазифа. Илми толибнинг зеҳни паст бўлса, билимларни унинг руҳий ҳолатини ҳисобга олган ҳолда соддароқ қилиб тушунтириш, ўзига муносиб бўлган очик илмларни ўргатиш лозим. Устозлар илмнинг нозик жиҳатларини бундай ўқувчилардан беркитганлигини айтмасликлари керак. Чунки, бу унинг очик илмлардаги рағбатини камайтиради, қалбига ташвиш солади ва ўзига нисбатан бахиллик қилинган, деган гумонга олиб боради. Шу

билан бир қаторда, Ғаззолийнинг фикрича, ҳар бир шахс ўз-ўзи ва ўз фаолиятига танқидий нуқтаи назардан қараши лозим. Чунки, қачонки шахс ўзига танқидий нуқтаи назардан қарасадагина, у ўзининг қандай ишга қодир эканлигини ҳис қилади.

Саккизинчи вазифа. Муаллим ўзи ўқитадиган илмини чуқур билиши, унга амал қилиши лозим. Чунки илм басират (қалб кўзи) билан, амал эса, кўз билан билинади. Илмга амал қилмайдиган олим жоҳил бўлади. Алломанинг уқтиришича, муаллимнинг шогирдлар олдидаги мавқеи – қолипнинг лойга ёки дарахтнинг сояга нисбати кабидир. Қолип бўлмаса, лойдан қандай фойдаланиш мумкин, дарахт эгри бўлса, соя қачон тўғри бўлади, — деган ажойиб ўхшатиш билан устоз-шогирд муносабатларини очиб беради.

Ғаззолий таъкидлашича, муаллимлар ва олимлар кишиларга йўл кўрсатувчилардир. Агар бу борада улар нотўғри йўл тутсалар, жоҳил бўладилар ва гуноҳ қилган бўладилар. Зеро, уларнинг йўлдан тойишлари билан кўплаб одамлар ҳам тойиладилар ва уларга эргашиб кетадилар. Кимки ёмон бир одатни жорий қилса, унга ўша ишнинг гуноҳи ва уни қилган барча одамларнинг гуноҳи ёзилади.

Имом Ғаззолий ва бошқа мусулмонлар инсонга ўзидаги ақл ва заковатни ўзининг имкони даражасида, ўзига фойда берадиган тарзда ишлатишни тақлиф қиладилар.

Имом Ғаззолий ҳазратлари ўзининг “Кимийе саодат” асарида, Эй инсон! Зоҳирингни танимоқда бош, юз, қўл, оёқ ва гўшдан ўзгани танимассен. Ботининг – руҳиятининг аҳволидин билурсенким, вақтики оч бўлсанг таом ерсан. Ва ташна бўлсанг сув ичарсен. Вақтики, ғазабинг келса, бир кишига иззо берурсан. Ва шахват ғолиб келса, хотун олурсен. Ва ҳамма чоҳорпо- ҳайвонлар бу ишларда сенинг бирла баробардирлар. Бас, сенга лозимдурки, ҳақиқатингни талаб қилғайсен, ўз аслинг не нимарсадур ва не ердин келибсен ва не ерга одат боргунгдур? Бу олам манзилгоҳига нима ишга келибсан ва Тангри нима учун яратибдур? Саодатинг не ишдадур?¹¹

Босит", "Вожиз", "Восит", каби асарларидан; тафсирчилар, калом илмининг олимлари "Қавоид ал-Ақоид", "Ар рисолат ал-Қудсия", "Ал-Иқтисод фиъл-Эътиқод" сингари китобларидан; тасаввуфчилар, умуман, бошқа барча ҳақиқат ошиқлари "Иҳйи улум ад-дин" номли буюк асаридан баҳраманд бўлдилар, катта руҳий қувончни бошдан кечирадилар. Мўмин-мусулмонларнинг ҳаммасига унинг "Хужжат ул-Ҳақ", "Муфассил ал-Хилоф", "Қавосим ал-Ботиния" каби асарлари кундалик ҳаётини муаммоларни ҳал қилиш учун асқотади. "Ат-тибр ал-масбук фи насиҳат ул-мулк" ("Султонларга насиҳат") асарида жамият ҳаётининг долзарб масалалари, хусусан давлат ҳукмдори, унинг хислатлари, фазилатлари билан бир қаторда унинг зиммасида ётган мажбуриятларни келтириб ўтади. Асарда келтирилган ижтимоий муносабатлар тартиби, ҳоким ва фуқаро муносабатлар маълум бир иерхик қонун-қоидалар асосида тушунтириб берилади.

¹¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимийе саодат. -Тошкент.: Адолат, 2005. 29-30 бет.

“Агар сен тўртоёқлилар, яъни ҳайвонлар, даррандалардансен, буларнинг ишларига машғул бўлгил. Ва уларнинг тариқасини ўзинга лозим тутгилки, токим тўртоёқлилар мартабаси ва уларнинг саодатиға етгайсен”¹².

Имом Ғаззолий одамларни ахлоқий муолажани қабул қила олиш имкониятига қараб тўрт тоифага ажратади:

1. *Ғофил инсонлар*. Улар ҳақ билан ботилнинг, чиройли билан хунукнинг фарқига бормайди. Лаззатларга ҳаддан ташқари тобе бўлиб қолгани учун улар биронта истагини тўла қондиrolмайди. Бу тоифа инсон муолажани жуда тез қабул қилади. Фақатгина у бир муаллимга, муршидга муҳтож. Шунда у тез орада хулқи гўзал инсонга айланади, дейди.

2. *Жоҳил ва адашган инсонлар*. Бу тоифадагилар ёмонликнинг нелигини билади, лекин яхши ишларга одатланмаган, қилаётган ёмон амали уларга чиройли бўлиб кўринади. Аввало, улар бузукликка одатланиш натижасида ичида маҳкам ўрнашган жуда кўп иллатларни нафсидан суғуриб олишлари лозим. Кейин яхшиликка ундайдиган сифатни қалбига эсмоқлари керак, деб таъкидлайди.

3. *Жоҳил, адашган ва фосиқ кимсалар*. Бу тоифадаги киши ёмон ахлоқни яхши ахлоқ деб эътиқод қилади. Ундаги бу қараш борган сари такомиллашади. Шунинг учун бу тоифадаги кишининг муолажаси мушкул, соғайишига деярли умид йўқ, камдан-кам ҳолда у дардига даво топиши мумкин, дейди.

4. *Жоҳил, адашган, фосиқ ва ёвуз кимсалар*. Бу тоифага мансуб кимса нафақат бузук қарашда такомиллашади, балки у ёмонликни кўпайтиришни фазилат деб билади ва бу билан фахрланади. Бу тоифадаги кишиларнинг аҳволи оғир. Чунки улар ҳақида шундай дейилган: “Кексани тарбияламоқ – машаққат, бўрини тарбияламоқ уни азобламоқдир”¹³.

Муқаддас Қуръони Каримда севиқли Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳақларида “Албатта сиз Улуғ Хулқ устидадирсиз” деган оят нозил бўлган (Қалам сураси, 4-оят). Демак, у зот бутун башариятга ибрат бўлгулик хулқ соҳиби бўлганлар. Бу хусусда ўзлари ҳам: “Дарҳақиқат, мен улуғ хулқларни камолига етказиш учун пайғамбар қилиб юборилганман”, деб марҳамат қилганлар¹⁴.

Имом Ғаззолий хазратлари гўзал ахлоқни Ҳақ таолони севиш билан ва унга томон интилиш билан боғлайди: “Инсон дунё муҳаббатини қалбидан чиқариб, ўрнини Оллоҳ таолога муҳаббат билан тўлдирса, мана шу энг гўзал ахлоқдир. Бундай хулқни ҳосил этган киши учун улуғ ва қудратли Зот – Оллоҳнинг дийдорига етишдан суюклироқ нарса йўқ”, деб таъкидлайди буюк

¹² Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. -Тошкент.: Адолат, 2005. 30 бет.

¹³ Абу Ҳомид Ғаззолий, “Риёзатун-нафс”, Мовароуннаҳр, Тошкент, 2006. 24-б.

¹⁴ Қуръони Карим, (Ўзбекча изоҳли таржима), тар. А. Мансур. Тошкент, 1992. 425-б.

аллома (2, 30)¹⁵. Ҳақиқатан ҳам Шарқу Ғарбда юксак мавқе, мартабага эга бўлган, тасаввуф таълимоти ва фалсафасига улкан ҳисса қўшган илоҳиётчи файласуф, донишманд Абу Ҳомид Ғаззолий ахлоқий қарашлари ҳозирги давр илм-фани ва маънавияти учун ҳам битмас-туганмас бебаҳо манбадир. Аллома ёзган асарлар бундан қарийб ўн аср илгари яратилган бўлсада ҳозирги кунда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотган эмас.

“Инсон фаришта ва ҳайвон орасидаги махлуқдир. Ҳайвон ривожланмайди, чунки унинг камолот қуввати йўқ. Фаришта ҳам ривожланмайди, чунки унинг ўзи пок шоҳий нурдан иборат. Фақат инсондагина ривожланиш руҳий камолот хислати мавжуд”. Демак, инсонни тарбиялаш, унинг моддий-ҳайвоний ҳирсларини барҳам топтириш (гарчи бу тамом мумкин бўлмасада!) мумкин, ёинки, тасаввуф таълимотига асосан, инсон руҳи мутлоқ руҳнинг бир қисми бўлганлиги боис у моддий тубанликни тарк этиши, илоҳ сари парвоз қилиши керак. Бунинг учун инсон инсонлигини идрок этиб, ботиние оламни поклаб, маърифат нурларига бориши шарт. Бундан юқоридаги фикримизга аниқлик киритадиган яна бир хулоса келиб чиқади: модомики инсон икки олам сарвари, шарафул махлуқот экан, бу унинг илоҳий-раҳмоний жиҳатига қараб айтилган гап бўлиб, комил инсонга ишорадир. Комил инсон-жамики инсонларнинг ҳақиқатидир, яъни одамийлар одамийсидир. Биз ҳар биримиз илму-амал, фазлу камол касб этиб, ана шу ҳақиқат сари интилишимиз лозим.

Калом, инсон тарбияси, инсонни нуқсонлар, гуноҳлардан қутқариш улук аждодларимизнинг қайғуси бўлиб келган. Улар савоб ва гуноҳ, соя ва нур, раҳмон ва шайтон, ҳайру шарр чегарасида яратилган инсон деган шубҳаи ҳилқатни англаш, унинг раҳмоний ва шайтоний қувватлари қачон, қаерда кучга кириши, бу кучларнинг сабаби нима эканлигини тушунишга жидду жаҳд қилганлар. Айниқса, тасаввуфда инсон тарбияси, инсонни риёзатлар билан поклаш марказий ўрин эгаллаб келган. Шу асосда улар Комил инсон ахлоқи концепсиясини ишлаб чиққанлар. Шариат аҳкомига қурилган тариқат расму русумлари, чунончи, пир-муридлик анъанаси, солиқ одоби, покланиш, тавба-тазарруъ, зикру саноъ-ҳамма-ҳаммасидан мақсад инсонни юксалтириш, руҳни яйратиш, ғайб асрорини кашф этиш эди. инсонни поклаш ва камол топтириш илми бўлган тасаввуф кишидаги барча салбий хислатларни нафс тушунчасига боғлаб изоҳлайди ва унга қарши жиҳод эълон қилади. Нафс-шайтон қутқуси, нафс-тубанликка тортадиган куч, нафс-ҳирсу ҳавас даракчиси, тама, манманлик, жаҳолат, фаҳшни киритиб чиқарадиган қувват. Шунинг учун инсоннинг биринчи вазифаси ўз нафсини жиловлаб олиш, уни мақв этишдир.

Қаноат ва саховат, ҳиммат ва ботиний факр билан инсон ўзининг илоҳийлиги-улуғлигини англаса, энг ғаддор душман нафси эканлигини ҳам англайди. Алалхусус, футувват ҳақида ёзилган китобларда инсон қалбининг саховати, мардлик ва фидойилик ақидалари кенг ёритилади, авлодларга

¹⁵ Абу Ҳомид Ғаззолий, “Риёзатун-нафс”, Мовароуннаҳр, Тошкент, 2006. 30-б.

ибрат бўлар ишлар баён қилинади.

Имом Ғаззолий яшаган давр ила бугунги куннинг диний-дунёвий ҳаётида ҳам, тушунчаларида ҳам тафовутлар мавжуд, у пайтда муҳим бўлган баъзи нарсала бугун эскирган, у пайтда рад қилинган баъзи нарсалар бугун муҳимга айланган бўлиши мумкин.

Имом Абу Ҳомид Ғаззолий “Ихё” да тўртта катта мавзуни жамлаганлар: ибодатлар ҳақидаги қисм, урф-одатлар ҳақидаги ҳалок қилувчи ва нажот берувчи нарсалар ҳақидаги қисмлар. Ҳар бир қисм ўнтадан, жами қирқта китобни ўз ичига олган. Бу ҳақда Имом ҳазратлари муқаддималарида хабар берганлар. Имом Ғаззолий бирор мавзуни ёритар эканлар, исломий одоб ва анъанага кўра, дастлаб унга тегишли оятларни келтирадилар, сўнгра Пайғамбаримизнинг ҳадисларига мурожаат этадилар, кейин эса, саҳобалар, тобеъинлар ва бошқа улуғларимизнинг сўзларидан, сийратларидан далиллар келтирдилар, шундан сўнг фикр мулоҳазаларини баён этадилар, лозим ўринларда сўзлари ҳужжат билан қувватлайдилар.

2.3. IX-XII асрлар маънавияти ва маърифати ривожда панднома асарларнинг ўрни.(Қутадғу билиг”,”Қобуснома”).

Жаҳон маънавий меросининг буюк намуналаридан бири бўлган, Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборини ўзига жалб этган Унсурул маолий Кайковуснинг “Қобуснома” комусий асарида ҳам бу масалага алоҳида аҳамият берилади. **Кайковус “Қобуснома” асарини ўғли Ғилоншоҳга бағишлаб ёзган** Бу асар XI асрда яратилган бўлсада асрлар давомида авлодларга поклик, садоқат, одамийлик, ростгўйлик фазилатларини сингдириб келмоқда. “Қобуснома” бир неча тилларга таржима қилинган ва қилинмоқда. **Кайковуснинг “Қобуснома” асари 44 бобдан иборат**

Кайковуснинг Шарқ педагогикаси тарихида ғоят қимматли асарлар қаторида турувчи «Қобуснома»сида ахлоқий тарбиядан ташқари инсон кундалик ҳаётида зарур бўлган фазилат ва ҳунарларни эгаллашда амалий кўлланма ҳамдир. Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг ақлдан бой бўлмоққа ҳаракат қил, чунки мол била бой бўлгандан, ақл била бой бўлган яхшироқдир” Қобуснома” асари инсон ҳаёти ва фалиятнинг деярли барча томонларини камраб олувчи ўғит-кўрсатмалардан иборатдир. Унинг бош мавзуси “Эзгу одам ва инсоннинг кадр-қиммати” қайси асарнинг бош мавзуси. Унда Билим ва ҳунар эгаллаш, меҳмон кутмоқ,, фарзанд парваришламоқ одоби ҳақида муҳим ўғит ва пандлар берилади ва ахлоқий тарбиянинг ролига катта эътибор қаратилади.

Асарда нотиқлик шарҳлари учун алоҳида боб ажратилганлиги бу санъатга бўлган, унинг санъаткорига бўлган қизиқишнинг орта борганлигини кўрсатади. «Қобуснома»нинг «Суҳандонлик билан баланд мартабага эга бўлиш ҳақида» деб номланган еттинчи бобида ва ҳунарни эгаллашга бағишланган олтинчи бобида нотиқлик сирларига доир ўғитлар билдириладики, бу фикрлар ўша даврда ҳам ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган.

Кайковус нотиқлик ҳақидаги барча фикрларини ривоятлар, ҳикоятлар

билан мустаҳкамлайди, бойитади ва қизиқарли ва ўқимишли бўлишини таъкинлайди. Бобнинг бошланишидаёқ “Киши суҳандон, суҳангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо эй фарзанд, сен суҳангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидан ёлғон сўз десан қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшироқдир, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост сўз мақбул бўлмас.”¹⁶ дейди. Яъни киши ҳар куни рост сўзни гапириш лозим деб бошлайди.

Мутафаккир нотикнинг ҳар бир сўзи халққа маъқул бўлиши ва халқнинг фикри ҳам унга маъқул бўлишини таъкидлайди. Бундай кишини эса оқиллар сафига қўшиш мумкин дейди. Дарҳақиқат, сўз орқали инсоннинг ахлоқи, ақли, маънавий олами намоён бўлади ва шунга қараб унинг кимлиги билинади. Шунинг учун Кайковус инсоннинг сўзига қараб уни оқиллар сафига қўшади. Аллома қуйидаги ибратли ҳикояси билан мулоқот вазияти, фикр ифодаси учун танланган нутқнинг нафақат тўғри балки маҳорат билан етказилиш лозимлигини таъкидлайди.

Кайковус нотикликни ҳунар деб билади. Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши дейди аллома. Нотикликни эгаллашнинг муҳим йўли бу – машаққатли меҳнат, нутқ гўзаллиги, тингловчи қалбига тўғри йўл топишдир. Чунки нотикликни юксалтириш, тил маданиятини шакллантириш, фикрлаш доирасини кенгайтириш катта меҳнатни талаб этади. У ёрдамида инсон қалбини эгаллаш, ишончини қозониш мумкин.

Кайковус ўз асарида муомала одоби ҳақида ҳам алоҳида тўхтаб ўтади. “Халойикнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдир. Агар бу сўз гарчанд яхши бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар. Ва кўп одамлар бир-биридан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқ бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзигни рослиғига гувоҳ бўлсинлар дейди.

Кайковус “Қобуснома” да нафақат нотиклик, балки ёзма нутқ, котиблик, дабирлик борасида ҳам алоҳида тўхталиб ўтади. Асарнинг ўн тўққизинчи боби “Дабирлик ва котиблик зикрида” деб номланади. Юқорида тўхталиб ўтганимиздек шарқда ёзма нутққа катта эътибор қаратилган. Муншоот, котиблик, дабирликка катта эътибор қаратилган.

Кайковус “Эй фарзанд, агар дабир ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгалғил, хатни яхши билғил ва кўп ёзмокни одат қилғил, токи яхшироқ моҳир бўғайсан”¹⁷ деб таъкидлайди

Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” “Қутга, яъни бахт-саодатга эриштирувчи билим” асари қомусий асарларда биридир. Буюк шоир ва мутафаккир Юсуф Ҳос Ҳожибнинг ушбу асари энг эзгу инсоний фазилатларни тараннум этувчи машҳур пандномалардан бўлиб, баркамол авлодни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутудғу билиг” асарида эзгу одамга Эзгу одам халққа, раиятга фойда етказувчи, шу йўлда хизмат қилувчи

¹⁶ Кайковус Қобуснома.- Тошкент: Истиқлол 1994, 35 бет

¹⁷ Ўна манба 132 бет

деб таъриф берган. 130000 мисрани ўз ичига олган ушбу шеърий асар туркий халқларнинг ахлоқий қомуси дейиш мумкин. “Қутадғу билиг” асари мавзулари билан ғоят кенг қамровли, мазмундор бўлиб барчаси инсон билан унинг ижтимоий моҳияти, тафаккури, ахлоқи, ҳаётдаги ўрни билан боғлиқ муаммолардир. Бу мавзуларнинг моҳияти образли, бадиий юкса мисралар, шеърий ҳикматлар ва мақолларда етказилади. Юсуф Ҳос Ҳожиб комил инсон ҳақида сўзлар экан унинг бир қанча фазилатларини баён этади. Илмсиз киши соғлом бўлса ҳам, у ўликдир. Билим инсон учун битмас туганмас мулкдир” деган фикрни ким ва қайси асарида илгари сурган? Инсоннинг кадри унинг билими ва тафаккури, ақл-идроқи, ахлоқи билан эканлигини таъкидлайди. Ушбу асарда тилнинг фазилат ва анфаатлари, инсон ҳаётида тутган ўрни, сўз одоби масалларига жуда катта ўрин берилган. Ўринли гапириш, қисқа ва мазмундор сўзлаш, эзмалик, лақмаликни қоралаш, кексалар, устозлар олдида нутқ одобини сақлаш, тўғри рост ва дангал гапириш, тилёғламаликни қоралаш ҳақида гап боради. Юсуф Ҳос Ҳожиб уқув ва билимнинг таржимони тил, кишига яхшилик, эзгулик, қут-иззат, обрў-эътибор тил орқали келшини таъкидлайди. Тилни нотўғри қўллаш эса уни кўпчилик олида изза қилади, ўз бошига бало келтиради. Бу ҳақида мутафаккир шундай дейди.

Тил арслон мисоли ётар қафасда
Бехабар бошини у ер нафасда
Тилидан тутилган не деяр, эшит
Амал қил бу сўзга, ўзингга иш эт
Бало келтиради бошга бу тилим
Сўзингни тийиб юр, бошинг ёрмасин
Тилингни тийиб тур тишинг синмасин.¹⁸

Мутафаккир тил, ақл, фаросатни ўз вақтида ва ўз ўрнида ишлатиш лозимлигини уқтиради. Унинг фикрича инсонга бахт саодат келтирувчи ҳам, уни бахтсиз қилувчи ҳам тилдир. Ўзига эсонлик тилаган ҳар бир одам ўйламасдан гапирмайди, билиб сўзлаган сўз донолик белгиси эканлигини таъкидлайди. Оз ва маъноли сўзлаш, сўзларга кўпроқ маъно сингдириш лозим. Бу ҳақида Юсуф Ҳос Ҳожиб “тилингни авайла омондир бошинг, сўзингни авайла узаяр ёшинг” деб таъкидлайди. Ёмоннинг ёши қисқа” мақолга айланиб кетган ёки мақол ундан олинган.

Асарда инсондан қоладигани эзгу сўз, у тиллардан-тилларга, диллардан-дилларга кўчиб юради. Инсон оламдан ўтар лекин унинг сўзи мангу деб таъкидланади. Инсон икки нарса туфайли қарилик нималигини билмайди, уларнинг бири хуш қилиқ, бошқаси эзгу сўз. Туғилган одамдан қоладиган мерос унинг эзгу сўзи, унига амал қилган инсон эса фойда ва наф олади.

Аллома муомала одоби ҳақида тўхталар экан дағал сўз кишига офат келтиради, ҳасадли сўз кишининг рангини сомонга айлантиради.

Яшил кўкдан инди бу бўз ерга сўз,

¹⁸ Юсуф Ҳос Ҳожиб Қутадғу билиг. Тошкент: Юлдузча, 1990, 12 бет

Сўз билан инсонда ёруғ бўлди кўз.

Юсуф Хос Ҳожиб серқамроқ, теран тушунча бўлган ахоқни жамиятдаги мувозанат ва осойишталикнинг асосий омили эканлигини изоҳлайди. Маъноли ва бежирими гапириш, сўзнинг орқа-ўнгини, муносиб ўрнини фарқлай билиш, нутқий фаҳм-фаросат, нозик нутқ одоби каби фазилатлар Туронда инсон умумий ахлоқининг, маънавий расолигининг таянч устунларидан саналган. У тил тилсимини, қудратини ва бу қудратни тўла ишга солиш учун маҳорат ва малака талаб этишини таъкидлайди.

Тил одобининг муҳим жиҳатларидан бири катталардан олдин сўз бошлаш, сўрамасдан олдина жавоб бериш инсоний одатларга зидлиги айтилади. Тил туфайли инсон бошига бало орттириш мумкинлиги аллома томонидан таъкидланади.

Қизил тил қилади қисқа ёш сени,
Эсонлик тиласанг, пишиқ тут уни.

Тилингга маҳкам бўл, бўлар-бўлмас гапларни гапириш инсон бошига бало келтиради дейди аллома. Керак сўзни айтиш лозим, чунки кўпгина фойдлаи сўзлар пинҳон қолса у бефойда бўлиб қолади.

“Қора бошга ёвуз ёвдир қизил тил,
Не-не бошни еди, яна егай бил,
Бошингни ўйласанг, асрагил тилинг,
Истаган онида бошга етар тил.

Аллома тирик киши сўзламасдан юра олмайди, билимли сўзласа суҳбат гулига айланар, билимсиз эса ўз бошига етиши мумкин дейди.

Юсуф Хос Ҳожиб билимнинг белгиси тил, киши ўнта сўзни ўйлаб, биттасини айтмоғи керак. Ноўрин айтилган киши кўнглини хуфтон қилади, орўсини кетқазади дейди. Сўзни донодан эшитиб, нодонларга қўллаш лозим, шундагина у фойдали бўлади аллома фикрича.

Юсуф Хос Ҳожиб **Кунтуғди, Ойтўлди, Ўгдўлмиш, Ўзғирмиш образлари** Ойтўлди тимсолида камтар, доно, ростсўзли инсонни келтиради. Оталар сўзи ақлнинг кўзи, Ойтўлди ўғли Ўгдўлмишга тил одоби хусусида қатор насиҳатлар қилади.

“Кимки фароғатли кунни истаси, у феъл-атворини созлаши, тўғрилиқ ва ростликни танлаши лозим. Кўпчиликка бош бўлган кишининг йўли адолат, феъли равон, қилмиши эзгулик бўлмоғи, ёмонлардан узоқ турмоғи шарт”¹⁹

Нотиклик санъатининг нодир намуналарини яратишда ёзувчи, шоир, санъаткор ва бошқа маданий-маърифий соҳа вакилларининг хизматлари катта. Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам нутқ маданияти ва нотикликнинг энг муҳим жиҳати тил ва тил одоби масаласи алоҳида ўрин тутди.

“Қутадғу билиг”да шоирлар хусусда алоҳида таъкидлаб ўтилган. Шоирлар сўз терувчилар дейилади.

Энди шоир қолди, у сўз терувчи,
Тилда олқиш ёки сўқиш берувчи.

¹⁹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент: Юлдузча, 1990, 32-бет.

Қиличдан ўткирроқ буларнинг тили.²⁰

Шоирни сўзини тинглаб қулоғинга ол, севимли кишининг юзи белгили, тил очса маъноси сўзи белгили дейди аллома.

Асарда сўзлаш билан тинглаш одоби ҳақида ҳам фикр юритилади. Сўрамоқ осон иш, Жавоб бермоқ-мушкул. Бироқ сўзлашдан кўра эшитмоқ афзал дейди. Жаҳонда кўпни кўриб, кўпни синаган донишмандлар оз сўзлаб, кўп тинглашни маслаҳат беришган.

Ўрта асрлар мусулмон шарқи минтақаси тафаккурида ахлоқнинг моҳиятини тушунтирувчи ва ахлоқийликни тарғиб этувчи ушбу пандномалар кенг тарқалган бўлиб, ахлоқий меъёр ва тамойилларни қизиқарли ҳикоятлар орқали тингловчиларни жалб этган. Ушбу пандномаларда сўзни эшит, аммо дарров ишона қолмагин, сабрли ва тўғри сўз бўл деб таъкидланади.

Шарқ мутафаккирлари меросида нотиклик, нутқ маданияти ахлоқий маданиятнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлади. Ҳар бир киши муомала, тил қонун-қоидаларига, тил одобига, тилнинг нозик томонларига эътибор қаратиши таъкидланади;

Назорат саволлари

1. Кайковуснинг “Қобуснома” асаридаги касб одоби масалаларининг ҳозирги замондаги аҳамияти ҳақида фикрингиз?
2. Дўст ва душманга муносабат масаласида Кайковус билдирган фикрлар ҳозир ҳам сиз учун аҳамиятлими?
3. “Қутадғу билик”да идеал раҳбарнинг ахлоқи ҳақида илгари сурилган фикрларни ҳозирги замон раҳбарларига ҳам қўлласа бўладими? Қиёсий таҳлил қилинг
4. “Қутадғу билик”даги Заковат ва билимнинг кадри, олимларга муносабат, тил ва муомала масалалари ҳақида қандай фикр билдира оласиз?
5. Уйланиш ҳақидаги Кайковус ва Юсуф Хос Ҳожиб фикрларини қиёсий таҳлил қилинг
6. Юсуф Хос Ҳожибнинг билим ва маърифатни эгаллашда тил, сўз ва тафаккурнинг аҳамияти ҳақида фикрларини изоҳланг?
7. Юсуф Хос Ҳожиб адолатли, идеал раҳбарни қандай тавсифлайди?

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

1. Абдурахмонов М., Отамуротов С. Маънавий салоҳият. / Ўқув қўлланма. Тошкент: Университет, 2009.
2. Отамуротов С., Абдурахмонов М, Хусанов С. Маънавият асослари. / Ўқув қўлланма. Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2011.

²⁰ Ўша манба, 94 бет

3. Умаров Э., Абдуллаев М. Маънавият асослари. / Ўқув қўлланма. Тошкент: Cho'iron номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006.
4. Куранбоев Қ., Абдурахмонов М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарини ўқитиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Тошкент: 2010.

Қўшимча адабиётлар:

5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри.-Тошкент:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси рашриёти, 1993. -223 б.
6. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг.–Тошкент: Фан, 1971. - 336 б.
7. Кайковус “Қобуснома.-Т.Ўқитувчи, 2006 205 б.
8. Аликулов Ҳ. Фалсафий мерос ва маънавий-ахлоқий фикр ривож. Т., Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2009.
9. Жумабоев И. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т., Ўқитувчи, 1997.

3-Мавзу: Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири

Режа

- 1.Тасаввуф (сўфизм) таълимотининг пайдо бўлиши.
- 2.Тасаввуф таълимоти намоёндалари (Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбандий, Жалолиддин Румий ва ҳ.к).
- 3.Тасаввуф таълимотида илгари сурилган маънавий-ахлоқий ғояларнинг ҳозирги кундаги аҳамияти.

Таянч тушунчалар

Тасаввуф, сўфийлик, тариқат, Абуязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Бухорий, Ҳаким Термизий, Мансур Ҳаллоҷ, Абдуллоҳ Ансорий, Суҳравардий, Ибн Арабий, Нажмиддин Кубро, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбандий, Жалолиддин Румий, Насафий маънавият, нафс, иймон, комил инсон, диний ахлоқ, қалб, руҳ, илм, сабр, ҳилм.

3.1. Тасаввуф (сўфизм) таълимотининг пайдо бўлиши

Тасаввуф Шарқ маънавияти тарихида муҳим ўрин эгаллаб келган тадрижий тараққиётга эга бир таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёяди. Бироқ зоҳидлар узлат ва тақвони пеша этган бўлишларига қарамай, ишқ ва ирфон (илоҳий маърифат)дан беҳабар кишилар эдилар. Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мағфиратини қозониш, Қуръони Каримда ваъда қилинган жаннатнинг хузур-халоватига етишиш эди. Сўфийлар (“Сўфий” сўзи арабча “суф” сўзидан ҳосил бўлган, ундан тасаввуф сўзи келиб чиқади, яъни суфий - жун матодан кийим кийган одам демак) назарида эса жаннат умидида тоат-ибодат қилиш ҳам тамаънинг бир кўринишидир. Ҳолбуки, сўфий учун на дунёдан ва на охиратдан тамаъ бўлмаслиги керак. Ягона истак бу - Худонинг дийдоридир, холос.

. Букж суфий Боязид Бистомий айталарки: Узингдан утдинг, Олло\га стдинг. Х^зрат Хожа айтадиларки: Бизнинг ҳеч нарсамиз йуҳ лекии \еч нарсадан камимиз йуқ. Уша «хеч»... нарса кетидан югуриб гам ташвишда хдм эмасмиз. Эғнимизда жанда, оркамизда гуристон, агар улсак ҳеч бир мотам керак эмас.

Тасаввуф — суфийлик инсонни урганар экан, аввало, кишининг кунглига, дилига таянади, кунтилини, кдлбни тарбиялашга, кунгил кишисини вояга етказишга интилади, чунк:* О;лсх фаҳат кишининг покиза кдлбидагина жилва ьдилади.

Худо ғазабидан кўрқибгина амри маъруфни бажариш садоқат белгиси эмас, балки риёдир, дейди сўфилар, улар илоҳий ишқ-муҳаббатни, Аллоҳнинг зоти ва сифатларини таниш ва билиш, кўнгилни нафсу хирс ғуборидан поклаб, ботиний мусаффо бир ҳолатда Илоҳ васлига етишиш ва бундан лаззатланиш ғоясини кенг тарғиб қилдилар. Инсон руҳи илоҳийдир ва, демак, асосий мақсад - илоҳий оламга бориб қўшилмоқдир, дедилар. Тасаввуф таълимотининг марказий ғояси инсон моҳиятини тушуниб олиш

Маънавиятнинг аждодларимиз меросида акс этган рамзий таърифи. Маънавият - Ҳақ нурининг инсон қалбида акс этиши. Тасаввуф таълимотида асосий маънавий қадрият бу... Оллоҳга муҳаббат

Шу тариқа, VIII аср охири – IX аср бошларида дунёдан кўнгил узган, аммо зоҳидларга ўхшамайдиган, «бир назар билан тупроқни кимё этадиган» (Ҳофиз Шерозий) зехну заковат, ақлу фаросатда тенгсиз, аммо ўзга мутафаккирлар, файласуфлардан ажралиб турадиган, шариат илмини сув қилиб ичган, тоату ибодатда мустаҳкам, лекин оддий диндорлардан фарқланадиган ажойиб хислатли одамлар тоифаси пайдо бўлган эдики, уларни руҳ кишилари ёки аҳлуллоҳ, авлиё, аҳли ҳол, аҳли ботин, арбоби тариқат, дарвеш, қаландар, фақир деган номлар билан тилга олардилар.

Шунга кўра, олимлар тасаввуф тарихини дастлаб икки даврга ажратадилар: биринчи - зоҳидлик даври, иккинчиси - орифлик ва ошиқлик даври. Сўфийларнинг ўзини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид сўфийлар, ринд сўфийлар, фақир сўфийлар, файласуф сўфийларга ажратиш мумкин. Орифлик даври деб атаганимиз иккинчи давр ҳам бир неча босқичларга эга. Чунончи, IX-X асрлар - хонақоҳларнинг пайдо бўлиши, тариқат русумларининг шаклланиш даври. XI-XII асрлар - тасаввуф мактаблари, силсилаларнинг таркиб топиш даври. Бунда Миср, Бағдод, Басра, Бухоро, Нишопур, Термиз, Балх шаҳарлари тасаввуф ва тариқат марказлари сифатида муҳим рол ўйнаган. Натижада Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр, Ироқ ва Туркистон мактаблари шуҳрат топган.

3.2. Тасаввуф таълимоти намоеਂдалари (Ҳожа Аҳмад Яссавий, Ҳожа Баҳоуддин Нақшбандий, Жалолиддин Румий ва ҳ.к).

XIII аср охири - XIV аср бошлари тасаввуф тарихида алоҳида бир маҳсулдор давридир. Бу даврга келиб, тасаввуф ҳам назарий-илмий нуқтаи назардан, ҳам амалий ҳаракатчилик нуқтаи назаридан ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Тасаввуф адабиётининг гуллаши ҳам шу даврга тўғри келади. Айниқса, Нажмиддин Кубро (1145-1221), Яхъё Сухравардий (1155-1191), Муҳйиддин Ибн Арабий (1165-1240), сингари мутафаккир шайхлар, Аҳмад Яссавий (ваф. 1166), Фаридиддин Аттор (ваф. 1220), Жалолиддин Румий (1207-1273) каби улуғ сўфий шоирлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайтдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар. Агар IX-XI асрларда тавҳид асосларини чуқурлаштиришга катта эътибор берилиб, тасаввуфнинг фано ва бақо каби тушунчалари, Ҳаққа восил бўлиш майли шиддат билан тарғиб қилинган бўлса, XIII аср ўрталаридан бошлаб, тафаккурий-ақлий йўналиш етакчилик қила бошлади. Бу фалсафий оқим тасаввуф тарихида «вахдатул вужуд» номи билан шуҳрат топди. Сўфийлар энди коинот тузилиши, одамларнинг хусусиятлари, олам ва одам муносабатлари, комил инсон англамлари билан бош қотирадиган бўлдилар. Натижада Ибн Арабий ва Жалолиддин Румий каби зотларнинг асарларида бутун бир фалсафий-ирфоний тизим ўз ифодасини топди, улар илоҳий кашфу

каромат, рухий-психологик ҳолатлар, ботиний латифликлар билан бирга реал инсоний ҳаёт ҳақида ҳам кўп ажойиб фикрларни баён этдилар. Шундай қилиб, тасаввуф Шарқ фикрий тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига қамраб олиб, уни ривожлантирди, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларидан озикланиб, илоҳий илмлар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилди. Натижада тасаввуф Шарқ кишисининг тафаккур тарзи ва ахлоқ нормасини белгилайдиган ҳодиса - феноменга айланиб қолди.

Шу заминда, тасаввуф тарихи ислом тарихи билан бирга ривожланиб, ислом маданияти ва маърифатига ўлкан ҳисса бўлиб қўшилди. Агар дастлабки пайтларда Куфа, Басра ва Бағдод шаҳарларида санокли даражада зоҳид суфийлар яшаган бўлса, бора-бора мусулмон оламида шайху машойихлар, сўфий дарвешлар, каландарларнинг сони кўпайди, юқорида айтганимиздай, бу ўзига хос бир ҳаракатга айланди. Биргина Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул унс минал ҳазаротул қудс» номли китобида 664 та шайху сўфийнинг номи зикр этилади. Бу XV асргача яшаб ўтган атоқли сўфийлар тазкираси, ваҳоланки, улардан кўпларининг номи Жомий китобида зикр этилмаган. Навоий уларнинг бир қисмини «Насойимул муҳаббат» асарига киритган. Шулардан юздан ортиқроғи Туронзаминда етишиб чиққан бузургворлар ҳисобланади. XV асрдан кейин ҳам яна қанча азизу авлиё яшаб ўтганлиги маълум.

Шу тарихий жараёнда тасаввуфнинг назарий асослари ишлаб чиқилди, сўфийларнинг амалий, рухий-психологик машқлари, ўз-ўзини тарбиялаш ва чиниқтириш тадбир-усуллари шаклланди. Тарикат, маърифат, ҳақиқат деган тушунчалар юзага келиб тасаввуфнинг ушбу уч қисмига оид қарашлар мажмуи тузилди - тасаввуф алоҳида илм сифатида қарор топди. Сўфийлар дастлабки пайтлар тасаввуфни нуқул сиру асрор, тушунтириб бўлмайдиган ҳолатлар («иборага келмайдиган ишоратлар») деб ҳисоблаган бўлсалар, бора-бора бу ҳолатлар ҳақида фикр-мулоҳазалар баён қилина бошланди, сўфийни тарбиялаш вазифаси, пир-муридлик қоидалари, одобини яратиш зарурати туғилди.

Тасаввуфнинг илк даврида мақомот ва тарикат асосларини ишлаб чиқиш, сўфийлик йўриқларини белгилаш ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасига ёйишда Абуали ал Ҳорис Муҳосибий (781-857), Зуннун Мисрий (796-861), Абуязид Бистомий (вафоти 875), Жунайд Бағдодий (вафоти 910), Ҳаким Термизий (вафоти IX аср охири) ва Мансур Ҳаллож (858-922)ларнинг хизмати катта бўлган. Кейинчалик Абусаид Абулхайр (967-1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006-1089), Аҳмад Яссавий (вафоти 1166), Яҳё Сухравардий (1155-1191), Ибн Арабий (1165-1240), Нажмиддин Кубро (1145-1221), Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) каби шайхул машойихлар тасаввуф илмини янги фикрлар, қарашлар билан бойитдилар, янги оқим, силсилаларини вужудга келтирдилар. Тасаввуф ҳақида бир қанча рисола ва китоблар ёзилди, тасаввуф ғояларини қизгин тарғиб этувчи улкан шеърят вужудга келди. Тасаввуфга оид назарий китоб ва қўлланмалардан Абунаср Саррож (вафоти 988 йил)нинг «Китоб ал - лумаъ», Абубакр ал - Калабодий (вафоти 990

йил)нинг «Китоб ат - таарруф», Абу Толиб Маккий (вафоти 998 йил)нинг «Қут ал - қулуб», Абдурахмон Суламий (вафоти 1021 йил)нинг «Рисолат ал - маломатия», Қушарий (вафоти 1072 йил)нинг «Рисола фит тасаввуф», Ал - Хужвирий (вафоти 1076)нинг «Кашф ал - маҳжуб», Абдуллоҳ Ансорийнинг «Манозил ас - соирин», Фаридиддин Аттор (1119-1222)нинг «Газкират ал - авлиё» номли асарларини кўрсатиш мумкин. Булардан ташқари, Румий, Ҳофиз Шерозий, Маҳмуд Шабистарий асарларига ёзилган шарҳлар ҳам сўфиёна ишора ва тамсилларни англашда муҳим рол ўйнаган.

Тасаввуфга оид илмий китоблар ва дастурларда **тариқат** атамалари, мақомот манзилларини тушунтиришга кўп эътибор берилади. «Тариқат» сўзининг маъноси йўл демак. Яъни илоҳий маърифатни эгаллашга бел боғлаган кишининг руҳий-ахлоқий камолот йўли. Тариқатни тасаввуфнинг амалий қисми деб таърифлайдилар. Дарҳақиқат ҳам шундай, чунки пир-муридлик қоидалари, одобига риоя этиш, солиқ (яъни тариқатга қадам қўйган йўловчи) бажариши керак бўлган барча йўриқлар, иродат ва ишорат усуллари шу тариқат ичига киради. Тариқат ва унинг мақомотлари, маълумотларга қараганда, биринчи марта Зуннун Мисрий томонидан баён этилган экан. Абдуллоҳ Ансорий ёзадиким, Зуннун Мисрийни фақат «каромат билан ситойиш» қилиш кифоя эмас, чунки унинг «илгида мақом ва ҳол суҳра эрди», яъни мақом ва ҳол илми Зуннун қўлида ўйинчоқдай гап эди (А.Навоий «Насойимул муҳаббат»). Навоий ёзади: «Ул кишиким ишоратни ибодатга келтурди ва бу тариқдин сўз айтди ул эрди».

Демак, Зуннун биринчилардан бўлиб, сўфиёна ҳолатлар, кароматларни сўз билан ифодалаган. Зуннуннинг ўзи ҳикоя қилиб дейдики, уч сафар қилдим ва уч илм келтирдим: аввалги сафарда бир илм келтирдим, хос ҳам, авом ҳам қабул қилдилар, иккинчи сафарда яна бир илм келтирдим, хос қабул қилди, аммо авом қабул қилмади, учинчи сафарда яна бир илм ҳосил қилдим, на хос қабул қилди ва на авом. (Тасаввуф аҳли хос деганда илми ҳолдан хабардор сўфийларни, авом деганда эса, тасаввуфга ошно бўлмаган кишиларни назарда тутганлар.) Зуннун айтган биринчи илм шарият илмидир, чунки шарият хосга ҳам авомга ҳам бирдай тегишли. Иккинчи илм - тариқат ёхуд муомалат ва муҳаббат илми, учинчиси эса - ҳақиқат, яъни Илоҳ ҳақидаги илмдир.

Агар Зуннун тасаввуфдан биринчи бўлиб «сўз айтган» бўлса, Жунайд Бағдодий «бу илмга тартиб бериб, баст қилиб (жамлаб), кутуб битиди» («Насойимул муҳаббат»). Сўнгра Жунайднинг кичик замондоши Шайх Абубакр Шиблий бу илмни минбар устига олиб чиқиб, элга ошкор қилди. Биринчи бўлиб муридларга раҳнамолик қилган ҳам юқорида номлари тилга олинган шайхлар бўлган.

Шуни ҳам айтиш керакки, солиқларнинг истеъдоди хилма-хил бўлгандай, пирларнинг мураббийлик қобилияти ҳам турлича бўлган. Баъзи шайхлар муридга тариқат одобини ўргатганлар, яъни уни хоксорлик, таслим ва итоатга келтириш, манманлик, ҳирсу ҳаво каби туйғулардан халос этиш билан шуғулланганлар. Баъзи шайхлар муридга руҳий каромати, мўъжизалари билан таъсир этганлар. Яна бир қисм шайхлар шогирдларига

тасаввуф асосларини ўргатиш, назарий билимлар билан қуроллантиришга эътибор қилганлар.

Масалан, ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг бир нечта пирлари бўлган. Навоийнинг ёзишича, Хожа Баҳоуддинга «қабул назари» Бобойи Самосийдандир. Бобойи Самосий ёш Баҳоуддинни Амир Сайид Кулолга топширади. Амир Сайид Кулол тариқат одоби таълимини давом эттирган. Бироқ, ҳазрати Нақшбанд анча илгари вафот этган Хожа Абдуҳолик Ғиждувонийни ва Қусам шайхни ҳам ўз пирлари қаторига қўшади. Нега? Чунки, Амир Сайид Кулол зоҳир юзасидан пир бўлсалар, «ҳақиқат юзасидан» руҳий тарбиятни ҳазрати Баҳоуддин Абдуҳолик Ғиждувонийдан олган. Бундай ғойибона руҳий-маънавий тарбия олишни тасаввуфда «увайсийлик» дейдилар. Сабаби Увайс Қараний ғойибан Ҳазрати Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам руҳларидан мадад олганлар, бу шунга ишора.

Фақат шуни таъкидлаш зарурки, мурид тарбиясидан асосий мақсад ахлоқни поклаш, нафсни ўлдириш, одамдаги ўзига бино қўйиш, такаббур, худписандликни йўқ қилиш эди. Мурид пир қўлида руҳий-маънавий зиналардан кўтарилиб боради. Илоҳ сари муҳаббати ошиб, дунё муҳаббати аҳамиятсиз бўлиб бораверган.

Шу боис тариқатда мақомот ва ҳол тушунчалари муҳим ўрин тутди. «Мақомот» - мақом(манзил, бекат) сўзининг кўплиги бўлиб, солиқнинг руҳий-маънавий камолоти босқичларини англатади. Абунаср Саррож тариқатнинг кўидаги мақомларини қайд этган:

1. Тавба, 2. Вараъ, 3. Зухд, 4. Фақр, 5. Сабр, 6. Хавф, 7. Ражо, 8. Таваккул, 9. Ризо.

Тавба - қайтиш демак, яъни камолотга, олий ахлоқий сифатларга қайтиш. Тавбани бобул абвоб - эшикларнинг эшиги ҳам дейдилар, чунки тариқатга қадам қўйган одамнинг нияти ва моҳияти аввало шу тавбасида аёнлашади. Тавбанинг ҳақиқати шуки, солиқ Худога етишиш йўлига ғов бўладиган жамики нарсалардан қайтишга қасамёд этади, бутун интилиши, таважжуҳини Оллоҳга қаратади, аввалги ҳаёт тарзидан бутунлай воз кечади. Тавба куфрдан, шариат манъ этган наҳйи ва ёмон ишлардан қайтиш, замима ахлоқдан ҳамида ахлоққа қайтиш, Ҳақнинг ғайри бўлган нарсалардан қайтиш кабиларни ўз ичига олади.

Вараъ сўзининг маъноси парҳез, тақво бўлиб, булғанишлардан, маънавий зарар келтирадиган шубҳалардан сақланиш демакдир. Шиблийнинг кўрсатишича, вараънинг уч кўриниши бор: тил вараъи, яъни тилни бемаъни гаплар учун ишлатмаслик, ғийбат-туҳматга берилмаслик; кўз вараъи - шубҳали нарсалардан сақланиш, ғализ шаклларга боқмаслик; қалб вараъи, яъни паст ҳимматни тарк этиш ва нохуш қилиқларни қилмаслик.

Зухд - вараънинг давоми ҳисобланади, бу ҳам парҳез қилиш демакдир. Аммо бунда таом ва ичимликдан сақланиш, ҳалол ва ҳаромни ажратишга алоҳида аҳамият берилади. Зухд сўфий учун дунё ва охират тарки, дунё молига эга бўламан деб интилмасликдир.

Фақр - маъноси қашшоқлик, бенаволик. Сўфийлар наздида улуғвор

илоҳий моҳият касб этиш бўлиб, Худога бандаликни сидқидилдан олий даражада бажо келтириш, бандаликдан шараф топиш, ниёзмандлик ва талабгорликда йўлдаги тупроқ мисол ному нишонасиз бўлиш, Илоҳ наздида ўзини зарра, балки заррадан ҳам кам деб ҳисоблаш. Ва шу мартабада комиллик рутбасини қозониш ҳам.

Сабр - тоқат, чидам. Сўфийлар тилида қийинчиликлардан шикоят қилмаслик, айниқса, Худодан бошқага нола-илтижо қилмаслик. Сабр этувчи (собир) ўзини бало гирдобига солиб, балолардан кўркмайдиган одамдир. Рухий-маънавий мушқилликлар юз берганда, сабр қилган солиқ кушоиш топади, янги манзилларни кашф этади. Сабр - иймоннинг ярми дейдилар, чунки сўфийнинг душмани бўлган нафс сабр орқали жиловланади.

Хавф - қалбнинг ишончдан, иймон амнидан чиқиши, иккиланиш, таҳлика. Вақтинчалик шайтон найранги ҳам кўнгилга хавф-кўрқув солади. Солиқ азобдан эмас, балки макрдан, нафс макридан кўрқади. Ваҳоланки, шайтон иймони мустаҳкам одамдан кўркиши керак.

Ражо - умидворлик. Қалбнинг келажакда Маҳбуб васлига етишидан умидворлиги, хавфдан қутулиш умиди. Дилнинг соғинчи, интиқликлари ҳам шунга қиради.

Таваккул - барча яхши-ёмон ходисалар, ишларни Худодан деб билиш, куллан Парвардигорга суяниш. Таваккул илоҳий фойза эътимодли кишининг иймонидир. Бу маърифат камолидан келадиган олиймақомдаги иймондир. Инсон жуда кўп нарсаларни қила олади, аммо бу ҳаракатларнинг бари Улуғ Аллоҳ қудрати туфайли, Қудратининг намоён бўлиши эканини англаш шарт.

Ризо - қалбдан қабоҳат-кирларнинг кетиши, қазою қадар ҳукмига бўйсунуш, нафс розилигидан чиқиб, Ҳақ розилигига киришдир. Қазо - амрига таслим бўлган қалбнинг сурури. Ризо - банданинг ўз ризосидан чиқиб, Маҳбуб ризосига кириши, илоҳий қисматга зарра эътироз қилмаслигидир. Солиқда ушбу мақомда ҳеч нарсадан ғазаб, ҳаяжон, гина-кудурат ва хафаланиш бўлмайди.

Мақомат даражаларини бир-бир эгаллаб, муваффақиятга эришган солиқ ҳол мартабасига етади ва тасаввур-тахаййулда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлайди, қалбини завқу шавқ қамраб олади. У шундай бир ҳолатга кўтариладиким, бутун аъзолари гўё Аллоҳ дейдиган, ҳар нафаси Буюк Аллоҳнинг борлигидан хабар берадиган бўлади.

Ҳолда орқага қайтиш йўқ, ўзгариш фақат олдинга қараб содир бўлади. Ҳолга кирган солиқнинг тили эмас, дили сўзлай бошлайди, у кечинмалари, ҳолатини ҳаракат - ишоралар, феъл-атвор орқали изҳор этади. Ҳол руҳият билан боғлиқ бўлгани учун у тасаввуфда махсус илм - илми ҳол орқали ўрганилган. Тасаввуф аҳли орасида «илми қол» ва «илми ҳол» деган тушунчалар бўлган. «Илми қол» тил билан ифодаласа бўладиган илмлар, яъни зоҳирий илмлар, чунончи шариат илми ҳам шунга кирган. «Илми ҳол» эса инсондаги сўз билан тушунтириб бўлмайдиган ғаройиб руҳий кечинмалар, фавқулодда феъл-атвор, хислатларнинг намоён бўлишидир.

Худди мақомотнинг босқичлари бўлганидай, ҳолнинг ҳам тасниф-

таърифга келтирилган босқичлари мавжуд. Чунончи: 1. Қурб, 2. Муҳаббат, 3. Шавқ, 4. Унс, 5. Мужоҳида, 6. Мушоҳида, 7. Мукошифа.

Қурб (яқинлик) - солиқнинг ўзини Аллоҳ таолога яқинлашганини ҳис этиш ҳолати, Худонинг ҳузурини бевосита сезиш, Худо нигоҳининг тушишини ҳам англатади. Қурбни сўфийлар кўпинча Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламнинг Меърож туни Аллоҳ ҳузурига етганлари билан қиёслайдилар.

Муҳаббат - қалбда кучли туғённинг кўтарилиши, бетоқат ва безовта бўлиб, барча гўзалликлар манбаи, қудрату нусрат, неъмату роҳат эгаси Аллоҳ томон талпинишдир.

Шавқ - муҳаббатнинг зўрайиши.

Унс - кўникиш, Худо меҳрига, шафқатига одатланиш.

Мужоҳида - нафсни маҳв этишга қатъий интилиш, танга машаққатни раво кўриб, маънавийт учун жиҳод, яъни жангга кириш ва ғалаба қилиш демак. Мана шундай жидду жаҳд, шиддатли руҳий изтироблардан кейин солиқ Ҳақ жамолини мушоҳида эта бошлайди.

Мушоҳида (кўриш) эса ўз навбатида ғайб пардаларининг очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилишига йўл очади - **мукошифа** мартабаси ҳосил бўлади. Албатта, бу мартаба - манзилларнинг кетма-кетлик тартибини шартли, деб билмоқ керак. Чунки бу ҳолатлар солиқда навбатма-навбат юз бериши ҳам ёйинки бирданига бир неча хислат соҳибига айланиши ҳам мумкин. Тариқат мақомотлари билан ҳол мартабалари орасидаги алоқалар хусусида ҳам шу гапни айтиш мумкин.

Муриднинг мақомлар сари руҳий сафариди зикр, чилла ўтириш, пир билан суҳбат, самоъ мажлислари уюштириш муҳим рол ўйнаган. Солиқнинг руҳий-маънавий камолотини «сайр» ёки «сафар» сўзлари билан тушунтирганлар. Сайр ва сафар тўғри маънода ҳам қўлланилган. Чунки сафар қилиш ажзу риёзат турларидан бири ҳисобланган. Кўп сўфийлар мусулмон мамлакатларини пиёда кезиб чиққанлар, атоқли шайхларнинг суҳбатига етишганлар. Айниқса, пиёда ҳаж сафарига бориш сўфий учун катта шараф деб қаралган. Лекин тариқат сафари деганда аксари руҳий сафар тушунилади. Сафар - кўнгилнинг Ҳақ сари таважжуҳи.

Сайр ва сафар тушунчаларини изоҳлайдиган бўлсак, куйидаги маъно ҳосил бўлади: биринчи сафар - касрат (дунё) пардаларининг ваҳдат (Илоҳ) юзидан кўтарилиши; иккинчи сафар - ваҳдат пардасини касрат вужудидан кетказиш ва ботин орасидаги қайдларни бартараф этиш, айнан дунёнинг ўзида Уни кўриш; учинчи сафар - зоҳир (жузъ)дан жамъ сари тараққий этиш ва тўртинчи сафар - ҳақдан яна халққа қайтишдир. Ҳақдан халққа қайтиш деганда сўфийлар орасида: «расти-расиди» («узилдинг-етдинг») деган ибора бор. Бунинг маъноси халқдан узилсанг - Ҳаққа етасан, демакдир. Аммо бу ибтидодаги ният, бунга эришгандан кейин эса, энди сўфий халққа Ҳақ номидан гапира олиши мумкин бўлади, шу боис халққа қайтиш яна дунё машғулотига қайтиш эмас, балки дунёга Аллоҳ нурини таратишдир.

Ҳақ йўлига кирган дарвешнинг ана шундай руҳий изтироблар

сафаридан сўнг кўлга киритган маънавий маърифати туфайли у шахсий «Мен»дан кутулади ва тўлалигича Мутлақиятга кўшилиб, у билан қоришиб, эриб кетади. Сўфийлар буни қатранинг денгизга кўшилиши ёхуд қизитилган темирнинг олов билан бир хил тус олиши билан қиёслаб тушунтирганлар. Дарҳақиқат, қатра - денгиздан нишона, денгизнинг моҳияти қатрада ифодаланган. Шу сингари инсон руҳида ҳам Илоҳ сифатлари мужассам. Бироқ моддийлик уни Илоҳдан ажратиб туради. Аслидан ажралган, вақтинча ғарибликда, мусофирлик (сафар)да бўлган инсон руҳи ҳижрон доғида қийналиб азоб чекади. Аммо руҳ моддийликдан покланса, мусаффо шабнамдай бўлиб, Денгизга - ўз аслига бориб кўшилиши мумкин. Бу васл фақат илоҳий маърифат орқали, яъни ўз-ўзини англаш, таниш ва шу асосда ўз Раббини таниш орқали кўлга киритилади.

Шундай қилиб, илоҳшунослик илми - теософия бўлган ирфон ёки маърифат («маърифат» сўзи арабча «арафа» - билмоқ сўзидан ясалган) тариқатнинг ҳосиласи ва бевосита давомидир. Сўфийлар назарида маърифат фикрдан олдин кетадиган ва шубҳага заррача асос қолдирмайдиган илмдир. Маърифат илми ботиний илм деб ҳам юритилган. Чунки тасаввуф аҳли дунёвий ва диний илмларни бирга кўшиб, «зоҳирий илмлар» деб атаганлар. Уларнинг уқтиришича, зоҳирий илмлар билан Худони билиш қийин. Бироқ, бошқа бир нуқтаи назар ҳам бор: гарчи зоҳирий билимлар Ҳақ таоло асрорини англашга яроқсиз бўлса-да, лекин дунёни билиш Аллоҳни билишнинг биринчи босқичи, яъни Аллоҳни билиш дунёни билишдан бошланиши керак, чунки дунё - касрат кўплик олами, Аллоҳнинг ижоди. Унинг сифатлари, қудратини намоён этиб турадиган кўзгу. Моддий дунёдаги жамики илм, инсонларнинг тўплаган ҳикмат-донишлари, ҳали очилмаган барча сиру асрорлар Аллоҳга тегишли, Аллоҳ - ҳикматларнинг жамулжами, бизнинг билимлар эса - Унинг тафсири, шарҳи. Демак, биз Раббимизни билиш учун тафсирдан Буюк аслга қараб боришимиз керак.

Тасаввуф ғояларининг тарқалиши, дарвешчилик ҳаракатининг ривож топишига турли пирлар, атоқли шайхларнинг номи билан боғлиқ тариқатларнинг аҳамияти катта бўлган. Тариқат (ёки сулук - йўллар) бир-биридан, аввало исломдаги икки мазҳаб - шиа ёки суннага рағбати билан, иккинчидан, шариатга муносабати билан, учинчидан, муайян тариқат тарқалган аҳолининг қадимий тасаввур-одатлари, маданий даражаси билан ва, ниҳоят, тўртинчидан ҳар бир пири муршиднинг тарбия усули, маъқул деб ҳисоблаган руҳий-маънавий таъсир воситалари билан ўзаро фарқланган. Масалан, Месопотамия ва Эрон, Хуросонда тафаккурий-ирфоний йўналиш, Туркия, Африка мамлакатлари, қисман Ҳиндистонда шариатга зич боғланган йўналиш, Мовароуннаҳрда ҳам ирфоний ва ҳам шариат измидаги йўналишлар биргаликда ёйилган. Тариқатларнинг сони элликтадан ортиқ. Чунончи, тайфурия, заҳабия, хуруфия, ҳалложия, шозалия, жунайдия, суҳравардия, сафария, қодирия, неъматуллоҳия, чиштия, низомия, бектошия, нурбахшия, мавлавия, маломатия, қаландария, маъруфия, фирдавсия, нурия, кушайрия, халватия, адҳамия, аҳмадия ва ҳоказо.

Булардан тайфурия (Тайфур Боязид Бистомий номи билан боғлиқ), ҳакимия (Ҳаким Термизий номи билан боғлиқ), ҳалложия (Мансур Ҳалложга нисбат берилади), суҳравардия (Яҳё Суҳравардий номи билан боғланган) оқимлар кўпроқ назарий томонлари билан маълум. Чунки Бистомий, Ҳаким Термизий, Жунайд Бағдодий ёки Яҳё Суҳравардий махсус хонақо тариқатини тузиб, солиқ тарбияси билан шуғулланмаганлар. Уларнинг тарафдорлари бор, холос. Қаландария, маломатия каби оқимлар эса бирор шайх номи билан боғлиқ бўлмаган, алоҳида йўналишлардир.

Марказий Осиёда тасаввуф IX аср ўрталаридан бошлаб тарқала бошлаган. Дастлаб Балх, Термиз, Насаф шаҳарлари, сўнгра Бухоро, Хива, Самарқанд, Туркистон, Тошканд шаҳарларида ҳам назарий ва ҳам амалий ишлар билан шуғулланадиган пирлар етишиб чиқдилар. Авлиёлик ҳақидаги биринчи китоб бўлган Ҳаким Термизийнинг “Хатмул авлиё” асари Термизда ёзилди. Марказий Осиёда қуйидаги тариқатлар қадимдан кенг тарқалган: ҳакимия, қодирия, яссавия, кубравия ва нақшбандия (ёки «хожагон»).

Яссавия - улуғ шайх ва шоир Хожа Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил) асос солган тариқат. Шунини айтиш керакки, яссавия билан нақшбандиянинг илдизи Хожа Яъқуб Юсуф Ҳамадонийга (1048-1140) бориб тақалади. Аҳмад Яссавий илк устози Арслонбобдан хирқа кийиб, тасаввуф йўлига киргач, Бухорога бориб Хожа Юсуф Ҳамадонийдан тариқат таълимини олади. Алишер Навоий Насойим ул-муҳаббатда” асарида “Хўжа Аҳмад Яссавий – Туркистон мулкининг шайхул машойихидир”, деб ёзган. Девони ҳикмат асарини ёзган.

Бешак билинг, бу дунё барча халқдин ўтаро,

Инонмагил молиннга, бир кун қўлдан кетаро,

Ота-она, қариндош қаён кетти, фикр қил,

Тўрт оёғлиғ чўбин от бир кун сенга етаро...»

Абдуҳолиқ Гиждувоний билан бирга Ҳамадонийнинг энг ишонган халифасига айланади. Юсуф Ҳамадоний вафот этгач, унинг ўрнига учинчи бўлиб шайхлик мақомига кўтарилади, аммо кўп ўтмай Бухородаги ишларини биродари Абдуҳолиқ Гиждувонийга топшириб, ўз ватани Туркистонга қайтади ва бу ерда янги тариқатни таъсис этади. Унинг кўп сонли муридлари туркий халқлар орасида юриб, тасаввуф ғояларини ёйганлар. Яссавий овоз чиқариб зикр айтиш («зикри жаҳрия») ва кароматлар кўрсатиб мурид тарбиялаш, хилватда суҳбат қилишни йўлга қўйган.

Кубравиянинг асосчиси хоразмлик улуғ шайх Нажмиддин Кубро (1145-1221)дир. У кишининг исми Аҳмад, отасининг исми Умар бўлиб, Нажмиддин, Кубро, Валитарош, Абулжанноб сўзлари у кишини шарафловчи куня ва лақаблардир. У киши Миср, Эрон, Ироқ, Шом мамлакатларини кезиб, турли илмларни эгаллаганлар. Шайх Рўзбеҳон Ваззон, Бобо Фараж, Шайх Ёсир Аммор, Шайх Исмоил ал - Касрийлардан сўфийлик сирини эгаллаб, Хоразмга қайтиб, хонақо қурганлар. Жуда кўп муридлари бўлган.

Нажмиддин Кубро бир неча китоблар таълиф этган, уларда инсон ва коинот, инсон руҳияти тадқиқ этилади. Ўзига хос тариқат йўли («усули ашъора» - ўнта усул) баён этилади. Нажмиддин Кубро муғул босқичларига қарши жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлган, қабри Кўҳна Урганчдадир. Кубравиянинг Эрон, Покистон, Африкада тарқалган, фирдавсия, нурия, рукния, ҳамадония каби ўндан ортиқ шохобчалари бор.

Нақшбандия Бухорои шарифда шаклланган бўлиб, дунёнинг энг кўп тарқалган тариқатидир. Асосчиси Баҳоваддин Муҳаммад бин Бурҳон бин Муҳаммад ал - Бухорий (1318-1389). «Нақшбанд», «балогардон» ул зоти шарифнинг муборак сифатларидир. Хожа Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдуҳолик Ғиждувоний, Хожа Ориф Ревгарий, Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий, Хожа Али Рометаний, Бобои Самосий, Сайид Амир Кулол, Қусам Шайх, Халил ота Баҳоваддин Нақшбанд пирлари бўлса, Алоуддин Аттор, Муҳаммад Порсо, Яъқуб, Чархий ул зотнинг пешқадам муридлари ҳисобланган. Улардан кейин нақшбандия тариқатини Хожа Аҳрори вали, Муҳаммад Зоҳид, Хожа Дарвеш, Хожа Амкангий, Аҳмад Косоний, Эшони Валихонлар давом эттирганлар. Аммо ушбу силсила тариқатнинг бу бир шохобчасидир. Нақшбандиянинг Ҳиндистон, Малайзия, Филиппин, Эрон, Покистон, Афғонистон, Туркия, Россияда яна кўплаб тармоқ силсилалари бор. Ҳатто Ғарбий Европа ва АҚШда тариқат тарафдорлари мавжуд. Нақшбанд зикри хафий (сокин зикр) тарафдори, у киши суҳбатни тарбиянинг асосий қуролига айлантириб, хилватнишинликни ҳам, самоу рақсни ҳам қабул қилмаганлар. Балки ботиний оламни ривожлантириш, шариатдан узоқлашмасдан сўфийлик мақомини эгаллашни талаб қилдилар. Нақшбанд ҳазратлари амал қилган «сафар дар ватан», «хилват дар анжуман», «ҳуш дар дам», «назар дар қадам», «дил ба Ёру даст ба кор» шиорлари одамни ҳам маънавий юксалишга кўмаклашади ва ҳам жамиятда баҳамжиҳат яшаб ўзаро бир-бирига ёрдам бериш, меҳнат, бунёдкорлик билан юртни обод қилишга сафарбар этади. Тасаввуф инсон ахлоқини поклаш, ўзликини таниш ва саховатпешалик, эзгу амалларга ўзини бағишлаш хислатини тарбиялаб келди, Комил инсон идеалини байроқ қилиб, одамларни руҳий-маънавий юксалишга чорлади, қалбларга илоҳий маънавий нурини киритишга интилди. Шу маънода бу муқаддас меросни ҳозирги авлодга етказиш, тўғри талқин қилиш муҳим бўлиб турибди. Одоби тариқат”, “Васиятнома” асарлари Ғиждувоний томонидан ёзилган. Нафсни тийиш фақат ейиш-ичишни билдирмасдан, инсон ҳаётининг ҳамма жабҳаларида меъёрга амал қилишни, сабр-тоқатли, қаноатли бўлишни билдиради" дейди?

Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намояндаси буюк юртдошимиз Шайх Азизиддин Насафийдир (XIII асрнинг биринчи ярми - XIV аср бошлари). Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади.

Мутасаввуф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан

олимимиз Нажмиддин Комилов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади.

3.3. Тасаввуф таълимотида илгари сурилган маънавий-ахлоқий ғояларнинг ҳозирги кундаги аҳамияти

Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг авва-ло, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

Хўш, инсон ўзини тўла англаши мумкинми? Мумкин. Бунинг учун у тўрт мақомни босиб ўтиши керак: хайрли сўз, хайрли иш, хайрли хулқ, маърифат. Тасаввуф таълимоти намоёндаларидан Насафий комил инсон ҳақида гапириб, қуйидаги шартларни кўрсатиб ўтган Яхши сўз, яхши фъел, яхши ахлоқ ва маориф Мазкур мақомларга эришиш осон эмас; бутун борлиғи билан берилиб ҳаракат қилгандагина, ўзини унутиб, ўзлигига эришганда-гина инсон уларга муяссар бўлади. Бу ҳолни мутасаввуф - файласуф шундай образли шаклда ифодалайди: «Бирида ўлмаган одам, иккинчисида туғилмайди. Ҳордиқни истасанг - ишда ўлгин, Худони истасанг - ўзингда ўлгин. Ўз ишингда ўлолмасанг, ҳордиқни излама, ўзингда ўлолмасанг, Худони излама». Лекин мақсад «Худони излаш бўлмаслиги керак, чунки Худо ҳамма ерда мавжуддир ва уни излашнинг ҳожати йўқ. Борлиқнинг вужуди - Ундан... бутун борлиқ Унинг ўзидир». Шу сабабли инсон юқоридаги тўрт мартабани четдан излаши керак эмас, улар инсоннинг ўзида мавжуд: «...сенда аввал бошдаги ва охиридаги илму маърифат яширинган, нимаики изласанг, ўзингдан изла, нега ташқаридан қидирасан?». Эй дарвеш, айнан ҳайвон руҳи тарбия топиб, таълим ва таҳсил кўриб, билиш, такрорлаш, тақво ва зикр туфайли даражалар бўйлаб ривожланади дейди Азизиддин Насафий. Шундай қилиб, Шайх Азизиддиннинг таърифига кўра, комиллик - инсон деган улуғ номга муносиблик, Аллоҳ инсониятни ана шу комил инсонлар борлиги учун яратган, одамлар орасида комил инсонлар борлиги учун жами мавжудот одамзодга сажда қилади, мавжудотлар ичида комил инсондан улуғроқ, донороқ ва олийроқ нарса йўқ; одамлар коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одам-ларнинг қаймоғи ва хулосасидир, комил инсон оламнинг сири, оламнинг қутби, у - оламнинг баҳри муҳити - денгизи. Одамлар

коинотнинг қаймоғи, хулосаси бўлсалар, комил инсон одам-ларнинг қаймоғи ва хулосасидир”

Тасаввуф таълимотининг яна бир йирик вакили **Жалолиддин Румий ёки Мавлоно Румий** номи билан машҳур бўлган зот дунёнинг донишмандларидан бири, беназир шоир ва бетакрор бир мутафаккир, валий инсондир. Уни гоҳ Кант, гоҳ Спиноза, гоҳ Ҳегел каби файласуфлар билан қиёслайдилар. Аммо Мавлоно Румий ҳеч кимга ўхшамайди, у муаззам Шарқ тафаккурининг мўъжизали бир ҳайкалидирким, унда тасаввуф тараққиёти ҳам, илму ҳикмат ва фалсафа ҳам, шеърият ва маънавият ҳам бирлашиб, олий кўринишда намоён бўлади. Унинг олти дафтардан иборат “Маснавий маънавий” номли асарини “форс тилидаги Қуръон” деб тавсиқ этадилар. Жалолиддин Румий ўзидан кейинги Шарқ шеърияти, фикрий ва маънавий тараққиётига улкан таъсир ўтказган ижодкордир. Алишер Навоий уни илоҳий ишқ куйчиси, буюкликнинг кўз илғамас чўққиси деб шарафлайди.

Жалолиддин Румийнинг илмий ва адабий мероси гоят катта. Ҳазал, маснавий ва рубоийларни ўз ичига оладиган “Девони кабир” (“Улуғ девон”)да уч мингдан ортиқ шеър бор. Фалсафий-сўфиёна мушоҳадалар, руҳият диалектикасини кашф этиб, инсон ақлини лол қолдирадиган теранлик билан ёзилган “Маснавий-маънавий” ҳам бир неча минг байтдан иборат. Бундан ташқари “Мактуб“Ичиндаги-ичиндадир” – содда форс тилида ёзилган асар, улуғ муаллиф “Маснавий маънавий”даги ҳадис ва оятлар, ҳикоят ва тамсилларга ўралган, ўта мураккаб бир фалсафий муҳокамалар асосига қурилган фикрларини бу ерда равшан ва содда қилиб тушунтириб берган. от”, “Фиҳи мо фиҳий” (“Ичиндаги ичиндадир”) номли асарлари ҳам мавжуд. Бу асар инсонни фикрлашга, фикрлаш орқали ўзлигини, ўзлиги орқали ҳақни - Яратганни тушунишга ундайди. Жалолиддин Румийнинг машҳур асари “Маснавий маънавий”дир. Асарда Қуръони карим ва Ҳадиси шариф маъноларини ўзига сингдирган, инсон ҳаёти билан боғлиқ барча масалалар бадиий йўсинда баён этилган 6 жилд (дафтар)дан иборат асарнинг дастлабки қисмларини адибнинг шогирди Ҳисомиддин Чалабий устози оғзидан ёзиб олиб, таҳлилдан ўтказган. Чалабий вафотидан сўнг муаллиф асарнинг давомини 10 йилда ёзиб тугатади. Қуръони карим оятларининг 70 фоизи моҳиятини ўзида мужассамлаштирган, 270 дан зиёд ҳикояларни, юзлаб панду ҳикматларни ўз ичига олган бу китоб ўз вақтида ва кейинчалик ҳам ёзувчи номининг дунёга кенг тарқалишига сабаб бўлган. Чунки Румий маснавийда ўзигача бўлган Шарқу Ғарб донишмандларининг фалсафий қарашларини, исломий фарзларини содда бир услубда, шеърий йўл билан бадиий ифодалаган. Румий ўз асарларида одамни тадқиқ этади, унинг табиати ва интилишларини кузатади, ботиний жилолар ва сурилишлар, қалб силжишларини қидириб топади. Инсоннинг иймон гавҳари, буюклиги баробарида, нуқсонлар – нафси, ҳирси оқибатида келиб чиқадиган ёвузликларни таҳлил этиб, булардан қутулиш, покланиш йўллари, фазилатини баён этади. Румийнинг ҳар бир фикри – бир машъала, бир чироқ, шундоққина қалбга қўйиладиган зиёдир. Улуғ мутафаккир инсон камолоти учун муқтадир бир курашчи бўлиб майдонга чиқади, инсон боласини унинг

Ўзига таништиради, ёмонликдан нафратланиш ва яхшиликдан, илоҳийликдан фахрланишга ўргатади. Жалолиддин Румийнинг таъбири билан айтганда: “Инсон- нинг ичи хуррият оламидир”...” Жалолиддин Румийнинг “Маснавий-маънавий” асаридан олинган. Румий буюк мутафаккир инсон сифатида дунё зиддиятлари, зиддиятларнинг ўзаро вобасталиги (“қарама-қаршилиқлар бир- лиги”), дунёда миллиард шаклу шамойилда мавжуд бўлган ашё- ларнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига бўлган ўтиш – эврилиш- лари, модда алмашилишининг заррадан коинот қадар амал қилиши, ҳаёт ва ўлим сабаблари (ҳаёт-зиддиятлар “келишуви”, “ярашиш”, ўлим-зиддиятлар “жанги”), жисм ва руҳ, одам ва илоҳ ҳақида ёзади, таҳлил ва тадқиқ этади. “Маснавий”да 690 ҳадисга румиёна шарҳ берилган. Кўз олдимизда ҳам Калом илмининг улуғ билимдони ҳам тасаввуф таълимотини сарбаланд чўққига олиб чиққан ориф инсон ҳам муктадир даҳо шоир гавдаланади. Оддий латифалар, ҳикоятлардан Румий фавқуллода фалсафий-сўфиёна маънолар чиқаради, теран тафаккури доира- дан доирага, даражадан даражага кўтарилиб боради. “Қуръон- нинг уч қабат ботиний маъноси бор”, деб қайд этади ва у ана шу маъноларни изчил тушунтиради.

Назорат саволлари

1. Тасаввуф таълимотида ҳақиқатга етишиш нима?
2. Марказий Осиёда кенг тарқалган қайси оқимларини биласиз?
3. Тасаввуф таълимотидаги ахлоқ, таълим-тарбия тўғрисидаги ғояларнинг ҳозирги замондаги аҳамиятини мисоллар билан тушунтириб беринг.
4. Ғаззолий муҳаббатни қандай таърифлайди?
5. Ғаззолий фикрига кўра ният нима?
6. Ғиждувоний “Маслак ул-орифийн” асарида ботиний ва зоҳирий билимларни ўрганиш ҳақида қандай фикрлар баён этган?
7. Ғиждувоний ўз таълимотида инсонларни қандай ахлоқий амалларни бажаришга даъват этади.
8. Жалолиддин Румий комил инсонни қандай тасаввур этади? Румийнинг “Маснавий маънавий” асарида қандай ахлоқий масалалар кўтарилганлиги ҳақидаги сизнинг фикрингиз?
9. Румийнинг “Ичиндаги ичиндадир” асарида кўтарилган ахлоқий масалаларнинг ҳозирги замон таҳлили ва аҳамияти.
10. Азизиддин Насафий комил инсонга қандай таъриф беради? Унинг таърифини келтириб комил инсон ҳақидаги бошқа таърифлар билан қиёсий таҳлил қилинг.

Адабиётлар рўйхати

1. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон. 1-китоб. Т., Ёзувчи, 1996.
2. Комилов.Н. Тасаввуф. 2-китоб. Т., Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат ҳамда “Ўзбекистон” нашриёти. 1999.

3. Қуръони Карим. Т., Чўлпон, 1992.
4. Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. Т., Адолат , 2005.
5. Фалсафа қомусий луғат. Т., Шарқ,2004.
6. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Т., Истиқлол, 1999.
7. Азизиддин Насафий. Зубдат ул–ҳақойиқ (Н.Комилов таржимаси) Т.: Камалак, 1995.
8. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафат ул–қулуб (Қалблар кашфиёти). –Т.: Янги аср авлоди, 2004.
9. Жалолиддин Румий Т. Маънавий маснавий Шарқ 1999
10. Шайх Нажмиддин Кубро. Мақолалар. Т.: Ёзувчи, 1995.
11. Фиш Радий. Жалолиддин Румий. Тарихий–биографик роман (русчадан
12. Жамол Камол таржимаси) –Т.: // Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 272 – бет.
13. Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. –Душанбе: Дониш, 1987. – 108 с.

4-Мавзу: XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур таракқиёти

Режа

- 1.Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида яратилган маънавий мероснинг ўзбек халқи маънавий тикланишида тутган ўрни.**
- 2. Шарқ мутафакирлари меросида маънавий баркамоллик масаласи (Улуғбек, Жомий, Навоий, Ҳусайн воиз Кошифий, Бобур)**
- 3. XIV-XV асрлар маънавий маънавий-маърифий тафаккурининг умуминсонийлик моҳияти.**

Таянч тушунчалар

Амир Темур, темурийлар сулоласи, Мирзо Улуғбек, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Кошифий, Бобур, маънавий баркамоллик, маънавий—маърифий тафаккур

4.1. Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида яратилган маънавий мероснинг ўзбек халқи маънавий тикланишида тутган ўрни

Амир Темур — буюк шахс, кураги ерга тегмаган саркарда, йирик давлат арбоби, конуншунос, талантли меъмор, нотик, рухшунос, шу билан бирга эл-юртини, халқини севган ва уни машҳури жаҳон қилган инсон. Амир Темурда ватанни севиш, халқини улуглаш, фахрланиш ва гурурланиш сингари олий маънавий фазилатлар барқ уриб турган. Амир Темур «Темур тузуклари», Низомиддин Шомий, Шарофиддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»лари, Ибн Арабшоҳнинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» ва бошқа асарларда келтирилган соҳибкироннинг ибратли ишлари, панд-насихатлари ва уғитларидан ҳам унинг кимлигини билиб олса булади. Булар эл-юрт ва фуқароларнинг ташвиши, раиятпарварлиқ меҳр-мурувват, қушничиликка риоя қилиш ва ниҳоят, мардлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги ўғитлардир. Амир Темур қиёфасининг асл ҳолатига яқин суратлар «Зафарнома» да учрайди

Темур тузукларидан

Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилуру»

Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уларни шариятга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига. бошқасига жабр-зулм ўтказмадим» деб таъкидлайди.«Юз минг отлик аскар қила олмаган ишни бир турри тадбир билан амалга ошириш мумкин».

Давлатни инсонпарварлик ва сабр – тоқатлилик асосида бошқариш лозим .

Темурийлар сулоласи даврида маънавият ва маърифат ривожини

XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрдаги Урта Осиёнинг маънавий, маънавий ва маърифий камолоти IX-XII аср маданияти, маънавияти ва маърифатининг давомидир. Урта Осиё халқлари орасида етишиб чикдан буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди худди шу даврда ижод қилишди. Бутун дунёга

номлари машхур тарихчилар Шарофиддин АлиЯздий, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самаркандий, олимлар - Улуғбеҳ Али Кушчи, Козизода Румий; файласуф шоирлар — Абдураххтон Жомий, Алишер Навоий, Лутфий, Саккокий, Атоий; мусаввирлар — Камолиддин Беҳзод, Косим Али, Мирак Наққош; Хаттотлар — Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандон, Муҳаммад бин Нур ва бошқалар шулар жумласидандир. Уларнинг ҳаммаси уша давр ва ўзларигача булган инсоният маънавияти, маърифати ва маданияти ютутининг барча соҳаларини мукамал билиб ва узлаштириб олган.,

Беҳзод узининг такрорланмас ижоди, гўзал миниатюра санъати ва ажойиб маҳорати билан нафақат Шарқда, балки бутун дунёда ҳам учмас из қолдиргандир. «Иккинчи Моний», «Шарк Рафаэли» деб юксак даражада эъзозланган Беҳзод машхур суз санъаткорлари — Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон ва бошқаларнинг сиймоларини яратган юксак маънавият эгасидир.

Темурийлар даври илм-фан, маданият, маърифат ривожини Мирзо Улугбек (1394-1449)нинг номи билан чамбарчас боғланиб кетган. У давлат арбоби, фан, маърифат хомийси, буюк олим ва мунажжим. У узи буёд эттирган расадхона ва илм-маърифат марказида турли соҳаларда иш олиб борувчи 300 дан ортик илм аҳллари тўплаб илмий кузатиш ишларини олиб борган. Булар Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид, Али Кушчи, Мавлоно Ахмад, Муҳаммад Ҳавофий, Абул Али Биржондий, Мирим Чалабий, Муиниддин Коший каби замонанинг забардаст олимлари булган.

Мирзо Улугбек шу асосда Самарқандда «Самарқанд академияси» — «Улутбек академияси»га асос солган эди. «Зижи жадиди Курагоний» («Курагонийнинг яйги астроном и к жадвали») ва «Турт улус тарихи» номли асарларнинг муаллифидир.

Тарихчи олим Давлатшоҳ Самарқанд ийн и нг езишича «Улутбек геометрия борасида Эвклидга, астрономия соҳасида Птоломейга ухшарди».

Мирзо Улугбек фан хомийси булиши билан бирга, мамлакатда маърифат ривожига ҳам катта аҳамият берган алломадир. У Мовароуннахрда уч Мадраса курдирди. Булардан бири Самарқанда (1417-1420), иккинчиси Бухорода (1417) ва учинчиси Ғиждувонда (1433)дир. Хатто, Бухородаги Мадраса пештокига Хадисдан: «Илм олиш ҳар бир мумин ва муслима учун фарзидир», — деб ёздириб куйди.

XV асрда аниқ фанларнинг, хусусан астрономиянинг ривожига Улутбекнинг хизматлари бекиёсдир.

Темурийлар даври маънавияти ва маърифати ривожини узларининг онгли хаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати, халқлар осойишталиги, ободонлик ишлари, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожига баришлаган икки буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва Мир Алишер Навоий (1441-1501)лар номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Абдурахмон Жомий Урта Осиё халқлари маънавий ол амида, бадий тафаккур осмонида ёрқин нур сочиб, учмас из қолдирган мутафаккирлардан биридир.

Абдурахмон Жомий темурийлар даври дунёкараши, мафкуриси бўлмиш

накшбандийчиликка ихлос куйган, уни қабул қилган, узи шу йулдан борга н ва унинг г-ояларини таргиб этган. Накшбандийлик адолатни, уз меҳнати асосида бунёд этилган халол луқмани ' маъқуллаган, дабдабали ҳаётни рад этган, ғирром' йулар билан мол-мулк туплашни *коралан*. Бу таълимот инсонпарвалдик, Халоллик меҳнатсеварлик маънавий поклик камтарлик самимийлик каби чин инсоний фазилатларни улурлаган. Унинг «Дил ба еру, даст ба кор» — «Кунгил Оллоҳдаю, қул меҳнатда» шиори Жомий ва Навоий каби мутафаккирларни уз и га жал б этган. Шу сабабли б.у икки улуғ сиймо, суз санъаткорлари накшбандийлик йўлини қабул қилганлар ва ўз ижодларида унинг гоъларини тараннум этганлар.

Абдурахмон Жомий «Хирадноман Искандар» («Искандар ақломаси») асарида эл-улус дарди билан яшовчи, унинг арзу-додига қулоқ тутувчи ҳукмдор сиймосини яратади. Ҳукмдор адолатли ва од и л булиши лозим леб, одиллик ва адолатни нурга ухшатади.

Узбек халқининг буюк фарзанди, мутафаккир, давлат арбоби, узбек адабиёти ва адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий Урта Осиенинг маънавий ва маърифий фикр тараққиётида алоҳидда урин тутуди. У адабиёт, санъатнинг турли со\аларига оид қирқдан ортиқ асар яратди. «Чор девон», «Хамса», «Маҳбубул-улуб», «Мукокаматул-лугатайн», «Мажолисун-нафис», «Лисонут-тайр» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Навоий уз асарларида золим, мустабид, нодон, маишатпараст шоҳ ва ҳукмдорларни коралаб, уларга қарши инсонпарвар, халқпарвар, одил, адолатли ҳукмдор образини ку"яди.

Одами эрсанг демагил одами, Оники йўқ халқ ғамидин ғами. Олдига келганин емак хайвоннинг иши, Оғзига келганин демак нодоннинг иши”

Мазкур байт Навоий маънавияти ва инсонпарварлигининг марказий нуктаси десаҳ ҳеч янглишмаймиз. Навоий бутун умри буйича инсонпарварликни, одамийликни куйлаб, уни *улуглаб ўтган*. Унинг қабрида мана бу сузлар битиб қуйилган: «Шоҳи ғарибон», яъни ғариблар, ёлғизлар, фақирлар шоҳи!.

Навоий саховат ва муруватда беназир инсон булган. Узининг жойлардаги ер-сувлари, мол-мулкларидан келган даромадларини тулалигича хайрия ишларига сарфлаган.

Алишер Навоий Маҳбубул-қулуб” да илмни ўрганиб унга амал қилмаган кишиларни “уруғ сочиб ҳосил ололмаган” деҳқонга ўхшатади Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йук” ахлоқий тамойили Алишер Навоий Насойимул – муҳаббат» комил инсонга хос хусусиятлар батафсил санаб утилган. Навоий асарида "руҳоният" тушунчаси инсон ички дунёси ва илоҳият боғланган, жумладан Лисон-ут тайр асарида комил инсон белгилари рамзий маънода тфодаланган. Навоий Тавозеъ ва одоб эгаларига “ҳамма таъзим қилади ва ҳурмат билдиради”, дейди. Маънавиятимиз юлдузи бўлмиш Алишер Навоийга аталган ҳайкаллар дунё шаҳарларидан Москва, Токио ва Бокуда бор. Президентмиз И.А. Каримов Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак шоирларнинг султони” деб бежиз таъкидламаган. XV асрнинг йирик олимларидан бири Кошифий ахлоқ, нужум, мантиқ, адабиётшунослик, риёзиёт,

ҳисоб, ислом тарихи, илоҳиёт, тарих, мусиқашунослик, тасвирий санъат, табобат илмига оид 200 дан ортиқ асар қолдириб, Шарқ маънавий маданиятини ривожлантиришда муайян ўринни эгаллайди.

4.2. Шарқ мутафакирлари меросида маънавий баркамоллик масаласи (Улуғбек, Жомий, Навоий, Ҳусайн воиз Кошифий, Бобур)

Ҳусайн Воиз Кошифий туғилган йили номаълум бўлиб, тахминан 1440 йилларда Хуросон вилоятининг Сабзавор шаҳри Байҳақи кентида дунёга келган дейилади. Кошифий Сабзаворда тез орада кўзга кўринган воиз - нотик бўлиб танилган. Кейинчалик Нишопурда 1455-1468 йилларда эса Машҳадда яшаб, воизлик қилган. 1468 йилнинг охирида Абдурахмон Жомийнинг тавсияси билан Ҳирот шаҳрига келади ва шу ерда яшайди. Ҳиротда у Навоий билан ҳам учрашади. Шу даврдан бошлаб бу уч буюк инсон ўртасида ижодий дўстлик ишлари боғланади.

Кошифий Хуросонда Ҳусайн Бойқаронинг воизи (нотики), таъбирчиси, маслаҳатчиси сифатида шуҳрат қозонади. Чунки Кошифий Хуросон шаҳарларида ваъз айтиб, хулқ-одоб қоидалари, Қуръон ва Ҳадис масалаларини шарҳлаб халқ орасида ҳурмат-эътибор қозонган. Унинг ваъз айтишда тенгсиз эканлигини А. Навоий ва Хондамир ҳам таъкидлаб ўтади. Алишер Навоий Кошифийни жуда ҳурмат қилган ва “Мажолисун нафоис” тазкирасида унга алоҳида ўрин ажратиб, истеъдодини юқори баҳолаган:

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” асарининг тўртинчи мажлисида: “Мавлоно” Ҳусайн Воиз “Кошифий” тахаллус қилур, Савзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқэ’ бўлубтур. Он фан бўлғайким, даҳли бўлмағай. Хусусан ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида муттаййин ва машҳур ишлари бор...”- деб юксак баҳолаган. Бундан ташқари чет мамлакатларда Кошифий асарларига қизиқиш XVIII-XIX асрлардаёқ кучли бўлиб, Фарбий Европанинг Х.Г.Кин, М.Дуайт, Д.Д.Донольсон, Э.Браун, А.А.Арберри, Э.С.Кэннеди, Э.Розентал, Х.Массе, К.С.Ламбтон, Р.Леви, А.М. Шастери каби машҳур олимлари Марказий Осиё ва Эроннинг XIV-XV асрлардаги маданияти тарихини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ижодий меросига юксак баҳо берганлар.

Воиз Кошифий (“Кошифий” – кашф этувчи) ҳар жума куни намоздан сўнг Ҳиротнинг масжиди жомеъсида ваъз айтган, минг – минг одамлар унинг насиҳатларини берилиб тинглаганлар ўзларига фойда олганлар. Кошифий ваъзларига қизиқишнинг ортиши унинг ғоят кўп ҳикоят ва ривоятларни, ҳадисларни Қуръон сураларини ёддан билиши ва буларни тингловчилар диди, савиясига мувофиқлаштириб, ёқимли ва таъсирчан усулда баён этиб, моҳиятини тушунтириши, замона воқеаларига боғлаб шарҳлашида бўлган. Умрини одамлар хизматида сарфлаган адиб ҳалол яшашга, тўғри сўз бўлишга, дину иймон йўлидан чиқмасликка чақирар ва ўзи бунга қаттиқ амал қилар эди. Унинг “Ахлоқи Мухсиний”, “Рисолаи Ҳотамия”, “Анвори Сухайлий”, “Футуватномаи Султоний”, “Тавсири Ҳусайний”, “Жавоҳирнома”, “Лавомеъул

қамар”, “Лубби Лубоби Маснавий”, “Маҳбубул зуҳал”, “Бадоеъул афкор фи саноеъул ашъор”, “Искандар оинаси каби асарлари шулар жумласидандир.

Шу ўринда кўз одоби ҳақида гапирар экан унинг одобини, иккита деб айтади. Биринчидан кўзни тўрт нарса кўришдан сақлаш керак. Иккинчидан тўрт нарсани кўришга кўзни очиш керак. Агар кўз кўриши лозим бўлган тўрт нарса нима деб сўрасалар, айтгил: йўлни кўриб, қадамни қўйишни мулоҳаза қилиш учун аввал йўлга қараш керак. Иккинчидан, ер ва осмонга қараш керак. Учинчидан, ибратли нарсаларга кўзни очиб қараш керак, токи фойдали сабоқ бўлсин...

Агар кўзни беркитиш зарур бўлган нарсалар қайси деб сўрасалар, айтгил: биринчидан кўзни номаҳрамни кўришдан ман этмоқ керак. Чунки номаҳрамга назар шундай бир заҳарли ўқки, у қайси дилга бориб тегса, уни шайтон заҳри билан заҳарлайди ва хароб этади. Иккинчидан, кўзни шаҳват кўзғатувчи суратлардан асраш керак, аммо агар биров поклик юзасидан бошқа бировга ва ё яхши суратга қараса, бунда ҳеч зиён йўқдир... Учинчидан, кўзни ўзгалар айбини кўришдан асраш керак, зеро бировлардан айб излаш энг ёмон хислатдир:

Ўзгалар айбига боқма, ўзинга боқ,

Кўзни ёқага беркит, дил шамини ёқ.

Тўртинчидан, кўзни бировга ҳақорат назари билан қарашдан асрагил. Ўзгаларни камситиш, мазах қилиш, ожизлар устидан кулишдан сақлан. Чунки ҳеч ким нуқсондан холи эмас. Хожа Имомиддин Фақиҳ ёзганидек:

Мамлакат шоҳи бўларсан ё илоҳинг сояси,

Лек боқма сен ҳақорат кўзи-ла бир бандага.

Шу ўринда қулоқ эшитиши лозим бўлган одоб ҳам мавжуд. Биринчиси шуки, қулоқни уч нарсага очмоқ керак, иккинчиси шуки, уни уч нарсдан сақлаш керак. Агар қулоқ эшитиши лозим бўлган уч нарса нимадир деб сўрасалар, айтгил... учинчидан машойихлар ва ҳиммат аҳлининг сўзлари.

Агар қулоқни нималардан беркитиш керак деб сўрасалар, айтгил: аввал ботил ва бидъат сўзлардан, иккинчи беҳуда ва фойдасиз фахш сўзлардан, учинчидан ғийбат ва бўхтон сўзларни эшитишдан. Чунки ғийбатга қулоқ солган ғийбатчига шерикдир.

Тилнинг одоби эса бу олти нарсага тилни очиш ва саккиз нарсдан тилни сақлашдир. Тилни очиш керак бўлган нарсалар: ҳожат зарурати юзасидан кўнгилларда яширин бўлган розни изҳор этиш, мазлумлар фарёдига жавоб бериш ва марҳумлар имдоди учун сўз айтиш. Чунки бу сўзлар орқали золимнинг зулми мазлумлар бошидан кўтарилиши мумкин.

Тилни сақлаш лозим бўлган нарсалар: биринчидан, ёлғон гариришдан, зеро ёлғончи худонинг душманидир.

Иккинчи, ваъдага хилоф гапириш ва мунофиқона сўз айтишдан. Учинчи, ғийбат ва бўхтон гаплардан, чунки бўхтон фосихлар ишидур. Тўртинчи, беҳуда баҳсу мунозарадан, айб қилишдан ва гап ташишдан. Булар шайтон васвасасига киради. Бешинчи, ўзини мақташ ва таърифлашданки, бу худбинликка олиб келади. Олтинчи, навкар ва хизматкорларни лаънатлашдан. Еттинчи, қарғашдан, дуойи бад қилишдан, чунки бу жону дилнинг офатидир.

Саккизинчи, мазах масхара қилиш ва ҳазил-ҳузулдан.

Шу билан бирга қўл, қорин ва оёқ одобининг мукаммалашуви инсон ахлоқий қиёфаси янада равнақ топишига хизмат қилади. Қўл одоби бешта: аввал шуки, ҳалол иш билан шуғуллансин (касби бўлсин), иккинчидан, бировга озор бермасин, учинчидан, ҳаромга тегмасин, тўртинчидан, омонатга хиёнат қилмасин, бешинчидан, қаламни тўғри сўз учун ишлатсин ва қалам билан ёзганини тил билан айтишга имкони бўлсин.

Қориннинг одоби эса, ҳаром ва шубҳали таомни емаслик ва пок бўлишдир.

Оёқнинг одоби иккита бўлиб, биринчидан, учта жойга бориш, иккинчидан, учта жойга боришдан сақланиш. Агар борилиши лозим бўлган мавзеъ (жой): биринчидан, хайрли жойга бориш, иккинчидан, қабрлар ва қалблар зиёратига бориш, бирор гуноҳкорнинг шафоати ёхуд беморнинг аёдатига бориш ёки жабру зулмни даф этиш учун қадам ташлаш.

Борилиши ман этиладиган жойлар: биринчидан, золимлар ва ҳаромхўрлар уйига бормаслик, иккинчидан, қиморхона ва харобат каби нолайоқ ва тухмат жойларга бормаслик, учинчидан, номаҳрамлар орқасидан қадам ташламаслик. Инсон ахлоқининг юқоридаги кўринишлари албатта ҳозирги кунда юксак маънавиятли шахсларни тарбиялаш учун жудаям муҳим ва кераклидир. Чунки одоб ахлоқнинг бундай кўринишлари ўзаро муносабатда самимиятни оширади ва манфаатрарастлик ва амалпарастлик каби салбий ахлоқий иллатларнинг жамиятдан йўқолишига хизмат қилади. Бундан ташқари юқорида берилган кўнғил, кўз, кулоқ, оёқ, тил, қориннинг одоби ва бу тана аъзоларини қандай ахлоқий бузуқликлардан сақлаш муоммосининг қўйилганлиги инсоннинг ахлоқий қиёфасини ифодаловчи асосий мезонини белгиловчи ахлоқий фазилатлар ҳамда улага қарама қарши турган иллатлардан сақланиш одобини кўрсатади. Шундай экан алломанинг пир ва устоз билан муомола одоби хусусидаги, кейин ота онани ҳурмат қилиш одоби ва яна қариндош-уруғ, дўст ёрлар, ошнолар, қўшнилар билан муомола одоби ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга.

Агар ота-онага нисбатан одоб ўн икки хил: биринчидан, керакли даражада уларнинг ҳурматини сақлаш. Иккинчидан, улардан дунё молини аямаслик, уларга қаттиқлик қилмаслик. Учинчидан, қилган яхшиликларини миннат қилмаслик. Тўртинчидан, ота-она юзига тик қарамаслик. Бешинчидан, агар ота ва она чақирсалар, зудлик билан ҳузурларига боришлик. Олтинчидан, ота ва она билан мулоқотда юзини тескари бурмаслик. Еттинчидан, агар гуноҳга сабаб бўлмаса, нимаики буюрсалар бажариш. Саккизинчидан, ота-она билан суҳбатда ёки улар билан гаплашганда овозни кўтармаслик. Тўққизинчидан, ота-она ризолигисиз, доусисиз сафарга чиқмаслик. Ўнинчидан, ҳар доим ота-она хурсандлигини таъминлаш райида бўлиш. Ўн биринчидан, ота-онага марҳаматни ибодат деб билиш, яъники “жаннат оналар оёғи остида” эканлигини унутмаслик.

Қариндошлар билан муомола одоби еттита. Аввал шуки, улар билан алоқа-борди-келдини узмаслик керак, зеро яқинларни сийлаш пайғамбаримиз соллоллоҳу алайҳи васалламнинг сунатларидир. Ва бу умрни узайтиради. Иккинчидан қўлдан келса, маблағ билан уларга кўмаклашиб туриш.

Учинчидан, уларнинг хурсандлигини баҳам кўриш ва ғаму андуҳидан қайғуриш. Тўртинчидан, мадад бериш пайтида ўзини олиб қочмаслик. Бешинчидан, ҳар қанча жафо кўрсатсалар ҳам, уларга жафо қилмасдан, аксинча, вафо ва меҳрни қанда қилмасик. Олтинчидан, уларнинг душманлари билан ошночилик қилмаслик. Еттинчидан уларнинг мол-мулкига қасд қилмаслик, чунки агар қариндошлар молига кўз олайтирсанг, номусинг, қадрингни кетгизасан.

Дўстларга нисбатан одоб шартлари, дўстлигига ҳеч бир шак-шубҳа уйғотмайдиган кишининг бешта хислати бор. Биринчидан, етук ақл, зеро ақсиз кишининг суҳбатида файз йўқ, улуғларнинг сўзи борким: “Нодон дўстдан доно душман афзал”. Иккинчиси - яхши хулқ, чунки бадахлоқ одам билан суҳбат қовушмайди. Учинчиси - яхши ният, некбинлик, зеро бадқирдор ва фосикдан дўст чиқмайди. Тўртинчиси - қаноат, чунки мол-дуёга ўч очкўз одам дўстликка арзимамайди. Бешинчиси - тўғрилиқ, зеро кимки эгри, фирибгар ва қаллоб бўлса, унинг суҳбати кишига шараф келтирмайди, негаки бундай одамнинг лафзи ишонарли эмас.

Агар мажозий дўстлик қанақа бўлади, деб сўрасалар, айтгилки, ғараз ва фойда - тамаъ асосига ошнолик мажозий (ўткинчи) дўстликка киради. Бундайларнинг ошнолигига эътимод йўқ, чунки у бирор манфаатни кўзлаб яқинлашади, иши битгач, дўстликни узади ва агар мободро мақсади амалга ошмаса, унинг дўстлиги душманликка айланади. Бундайлар ширинликка ёпишган пашшага ўхшайдилар, ширинликни еб тугатгандан кейин эгасини талайдилар...

Агар ҳақиқий дўст муяссар бўлса, унинг одобини қандай риоя этиш керак, деб сўрасалар, айтгин: ҳақиқий дўстликнинг одобини йигирмата нарсага риоя қилмоқдир, яъни: аввал шуки, мол дунёни ундан аямаслик керак, агар ҳамма бойликни беришни иложи бўлмасада, лекин унинг ҳожатини чиқарадиган даражада бериб туриш керак. Иккинчидан, унинг сирини бировга айтмаслик ва сирни жон ичида сақлаш лозим. Учинчидан, унинг айбини бошқалардан беркитиш, аммо ўзига айтиш, токи у айбини йўқотишга чора қилсин. Тўртинчидан, унинг сўзларини жон қулоғи билан эшитиш. Бешинчидан, унинг сўзларига эътироз билдирмаслик ва сўздан хато қидирмаслик. Олтинчидан, унинг номини яхшилик билан тилга олиш. Еттинчидан, унинг борлигидан ва кўрсатган қарамидан шукур қилиш. Саккизинчидан, унинг орқасидан яхши гаплар гапириб эсга олиш. Тўққизинчидан, насиҳатга зарурат туғилса, охиста ва лутф билан гапириш, дағаллик ва таънага йўл қўймаслик. Ўнинчидан, унинг хатоларини кечириш ва кўрмасликка олиш. Ўн биринчидан, ўз юкини унга ағдармаслик. Ўн иккинчидан, унинг шодлигида шодланиб, ғамгинлигида ғамгин бўлиш. Ўн учунчидан, уни кўрганда биринчи бўлиб салом бериш, мактубни самимий дуо салом билан бошлаш. Ўн тўртинчидан, ҳурматини жойига қўйиб, эъзозлаш. Ўн бешинчидан, унинг сўзини бўлиб, гап қистирмаслик. Ўн олтинчидан, ўзига раво кўрганни унга ҳам раво кўриш. Ўн еттинчидан, уни яхши бир вазиятда таърифлаш. Ўн саккизинчидан, мажлисда уни олдинга ўтказиш ва муносиб ўринга ўтиргизиш. Ўн тўққизинчи, ёрдам зарур бўлган пайтда ҳимоя қилишдан чекинмаслик. Йигирманчи, унинг

душманлари билан дўстлик қилмаслик ва унинг дўстларига душманлик қилмаслик. Ва моҳият шуки, ҳақиқий дўстни чин юракдан севмоқ ва муносабат-муомалада буни амалда кўрсатмоқ шарт. Билгилки, оламда яхши дўстдан кўра саодат йўқдир:

Эй дўст, эшит, барча молингни сарфла

Бир ёр торки, жаҳон саодати шул...

Ошноларга нисбатан адаб бешта. Аввал шуки, ошноликни соат сайин ошириб боориш керак. Иккинчидан, қўл билан, тил билан ҳар нав қилиб бўлса ҳам, наф етказиб туриши лозим. Учинчидан, насихатни дариг тутмаслик, ошнолардан бирор нарса таъма қилмаслик. Бешинчидан, доимо уларнинг аҳволидан сўраб суриштириб, хабардор бўлиб туриш. Олтинчидан, агар улар ёмонлик қилса, уни гапириб маломат қилмаслик.

Қўшнилари билан муомола-муносабат одоби ўн тўртта: аввал шуки, уларга меҳрибон бўлсин. Иккинчи, панду – насихатни дариг тутмасин. Учинчи, агар ёмонлик кўрса ҳам уларни беобрў қилмасин. Тўртинчи, имкони борича қўшниларига мадаккор бўлиб, ҳамият кўрсатсин. Бешинчи, ўз юкини уларга ортмасин, балки улар кўнглининг юкини кўтарсин. Олтинчи, агар уларнинг хожатини чиқарса, миннат қилмасин. Еттинчи, агар қўшниларидан наф етса, шукрини қилсин. Саккизинчи, агар қўшнилари камчиликни кўрсатсалар, шикоят қилмасин. Тўққизинчи, агар камбағал ва мухтож бўлсалар, бор нарсасини бериб савоб олсин. Ўнинчи, агар бирор-бир асбоб-ускуна сўраб чиқсалар, очик кўнгил билан берсин. Ўн биринчи, туз, сув ва ўтинни улардан қизғанмасин. Ўн иккинчи, қўшниларининг ёш болаларига меҳрибонлик кўрсатсин. Ўн учинчи, таъзия ва тўю маъракада улар билан бирга, ҳамдам бўлсин. Ўн тўртинчи, арик ва сув кетадиган жойлар, дераза ва даричалар ва бошқа қўшнилари фойдаланадиган нарсаларга монъелик қилмасин, хуллас, қўшнининг ҳурмат-эҳтиромини ҳамма вақт ўз ўрнида сақласин.

Бегоналар билан одоб шартин олтига. Аввал шуки, ҳеч кимга ҳақорат, камситиш кўзи билан қарамасин. Иккинчидан, бегоналар суҳбатига суқулмасин. Учинчидан, уларнинг ёқимсиз сўзларини эшитмасин. Тўртинчидан, агар ножўя ҳаракат кўрса, насихат билан тушунтирсин. Бешинчидан, уларга шавқат кўрсатишни тарк этмасин. Олтинчидан, уларни яхшилаб синаб, муносиб деб билмагунча суҳбатга йўлатмасин. Хуллас юқорида таъкидлаб ўтилган одоб қоидалари ижтимоий ҳаётда инсонларни ўзаро муносабатларида ахлоқий фазилатлар ҳамда иллатларнинг ўрни масаласи кўрилади. Айниқса бу ердаги энг актуал жиҳат шундаки, ҳозирги кунда ёшлар орасида йўқолиб борётган устозга ҳурмат ва устоз шогирд муносабатларидаги ахлоқий бузуқликларни олдини олишга хизмат қилади. Иккинчидан: ота онага ҳурмат борасида ҳам жамият ҳаётига оиланинг ўрни ҳамда ундаги ахлоқий тарбия жамият ҳаётини белгилаб берувчи тушунч эканлиги кўрсатиб ўтилгандир. Бунда қариндошларга муносабатларнинг ахлоқий қонун қоидалар доирасида бўлиши ҳам жамият истиқболини белгиловчи куч эканлигига гувоҳ бўламиз. Учинчидан: чин дўст топиш ва инсонлар билан муносабатда самимиятни чуқур фалсафий ўғитлар орқали баён этиб ўтилиши алломанинг инсоният камолотидаги ахлоқий фазилатлар ҳамда иллатлар диалектикасини

кўрсатиб турибди.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг асосий ахлоқий қарашлари “Ахлоқи Муҳсиний” асарида баён этилган бўлиб, асар 1495 йилда ёзилган, бу асар Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг шухрат қозонди. У бир неча бор қайта кўчирилди бошқа тилларга таржима қилинди. 1858 йилда эса машҳур ўзбек шоири Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан эски ўзбек тилига таржима қилинди.

Асар панднома шаклида ёзилган бўлиб муқаддима ва 40 та бобдан ташкил топган.

Ахлоқий муҳсиний асаридаги асосий ахлоқий тушунчалар		
№	Фазилатлар	Иллатлар
1.	Ихлос	Риё Ғараз
2.	Шукр	Ношукрлик Қаноатсизлик Сабрсизлик Ноумидлик
3.	Сабр	Шошмашошарлик Тоқатсизлик
4.	Ризо	Сабрсизлик Ҳаромга ружу қўйиш Беҳаёлик
5.	Таваккул	Тухмат Бўхтон Ёвузлик Ёлғончилик Сотқинлик
6.	Ҳаё	Диёнатсизлик Беҳаёлик Оқибатсизлик Уятсизлик Номуссизлик
7.	Покизалик	Ҳаромдан тийилиш Шаҳват Манманлик

		Шухратпарастлик Маъсулиятсизлик
8.	Адаб	Нодонлик Илмсизлик Беҳаёлик Маънавиятсизлик
9.	Олийҳимматлик	Тубанлик Пасткашлик
10.	Аҳд	Шошмашошарлик Сусткашлик
11.	Собитқадамлик	Номардлик Дангасалик Ўз – ўзига ёвузлик
12.	Адолат	Жаҳолат Зулм Оқибатсизлик Ёвузлик
13.	Афв	Зулмкорлик,
14.	Ювошлик	Ғазаб Қаҳри қаттиқлик Нодонлик
15.	Мулойимлик	Карамсизлик Одобсизлик Бадхулқлик
16.	Шафқат	Виждонсизлик Адолатсизлик Зулм
17.	Тавозе	Манманлик Шухратпарастлик Лаганбардорлик
18.	Омонат	Диёнатсизлик Хиёнат

		Ғафлат
19.	Вафо	Бевафолик Одобсизлик Қўрқоқлик
20.	Ростгўйлик	Ёлғон Ёмонлик Сўзини устидан чиқмаслик
21.	Оҳисталик	Бемалоллик Шошмашошарлик
22.	Андиша	Номуссизлик Уятсизлик Бепарволик Лоқайдлик
23.	Шижоат	Қўрқоқлик ваўта юраклилик ўртасидаги фазилатдир
24.	Ғайрат	Ҳамиятсизлик Ишёқмаслик
25.	Огоҳлик	Лоқайдлик Бепарволик
26.	Фаросат	Фаҳмсизлик Фаросатсизлик
27.	Сир сақлаш	Фисқу- фасод Сотқинлик
28.	Бурч	Маъсулиятсизлик Бепарволик

4.3. XIV-XV асрлар маънавий-маърифий тафаккурининг умуминсонийлик моҳияти.

Ўзбекистон мустақилликка эришиши биланоҳ Президентимиз Ислоҳ Каримов бой маънавий меросимиз, дину-имонимиз, Кадриятларимиз, шу жумладан улуғ бобомиз соҳиб^рон Амир Темур номини, у \акдаги тарихий ҳақ^хатни тиклашга шахсан раҳнамолик килиб келмоқда.. Хорижда сиймоси йиллар давомида театр сахналаридан тушмай келган, Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га як^ин китоблар езилган, купдан-куп

суратлари ишланган, қисқаси дунёга машхур булган улуг зот Амир Темур яна халкимиз калбидан муносиб урин олди. 1994 йилда Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллиги, 1996 йилда эса соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан дунё микёсида улкан тадбирлар утказилди. Париждаги ЮНЕСКО қароргоҳида утказилган юбилей тантаналари жаҳон микёсида, айниқса, муҳим аҳамият касб этди. Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига қура «Амир Темур» ҳайрия жамгармаси ташкил этилди. Дунёнинг таникли сиёсат арбоблари, олимлари, сзувчилари, тарихчилари иштирокида илмий-амалий анжуманлар утказилди. Президент фармони билан юксак мукофот -- «Амир Темур» ордени таъсис этилди. Темурийлар тарихи давлат музейининг барпо этилиши республикамиз, халқимиз аётида муҳим воқеа булди. Юбилей муносабати билан куплаб тарихий-илмий асарлар, рисолалар, албомлар ва бошқалар нашр этилди. Шу ўрқнда Амир Темурнинг уз и яратган «Темур тузуклари» рисоласини, академик Бурибой А\медовнинг «Амир Темур» тарихий романини, Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» шеърый драмасини, Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийларнинг «Зафарнома» асарларини, Ашрафийнинг «Темурийлар даври миниатюраси» каби нашрларни алоҳида қайд этиш мумкии.

XIV-XV асрларда яратилган асарлар тарихга миллий ва умуминсоний қадриятлар нуқтаи назаридан ёндошиб, тобора янгилашиб бораётган фалсафий тафаккуримизнинг ўтмиш маданиятимизнинг ажралмас қисми бўлган Шарқ маънавий-ахлоқий тафаккурининг янғидан – янги уфқларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Айниқса буюк мутафаккирларимиз меросида умуминсонийлик тамойиллари асосий ўрин тутди. Фаробий асарларида эзгу фазилатлар, Навоий асарларида инсонпарварлик, тасаввуф таълимотида инсоннинг ўз-ўзини англаши хусусидаги фикрлар умуминсоний аҳамият касб этади.

Назорат саволлари

- 1..Амир Темур ўғитларининг ҳозирги замон ёшлар тарбиясидаги аҳамияти нималардан иборат?
- 2.Амир Темурнинг “Темур тузуклари” асарининг замонавий таҳлили.
- 3.Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг ҳозирги замон ёшларини тарбиялашдаги аҳамияти.
- 4.Навоий асарларида илгари сурилган ахлоқий ғояларнинг замонавий комил инсон концепциясини яратишдаги роли.
- 6.Навоийнинг “Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йукдир” деган тамойилининг мазмунини очиб беринг.
- 7..Абдурахмон Жомийнинг ботини й ва зоҳирий билимлар ҳақида ўз мулоҳазаларингизни билдиринг

8.Хусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” асарининг ахлоқий моҳияти.

9. Хусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” асарида илгари сурилган ахлоқий ғояларнинг ўзига хос хусусиятлари нимада?

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-21 жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996-2014.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008.

Қўшимча адабиётлар:

1. Амир Темур ўғитлари. Т., Наврўз, 1992.
- 2.Кэрэн Льюсьен. Амир Темур салтанати. Т., Маънавият, 1999.
- 3.Муҳаммад Тарағай Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т., Маънавият, 2000.
- 2.Навоий Алишер. Махбуб ул-қулуб (Қалблар севгилиси). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -112 б.
- 3..Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,, 1994.-112 б. 4.Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.Чўлпон. 1989.
- 5.Нурматова М.А. Шарқ ахлоқий тафаккур тараққиёти босқичлари /Услубий қўлланма. Т., Университет. 2008.

5-Мавзу: Шарқ илмий-маърифий марказларининг замонавий аҳамияти

РЕЖА

1.«Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ва Хоразм Маъмун академиясида амалга оширилган кашфиётлар, ихтиролар.

2. Шарқ илмий-маърифий марказларининг умуминсоний аҳамияти.

3.Замонавий олим ва тадқиқотчиларнинг шарқ мутафаккирлари меросини ўрганишдаги роли.

Таянч тушунчалар

Ренессанс, Байт ул-ҳикма, Маъмун академияси, Самарқанд Улуғбек академияси, ал-Хоразмий, ал-Фаргоний, ал-Фаробий, Ибн Сино, ал-Беруний, фан, маданият, илмий-маърифий марказлар, Марказий Осиёнинг қайта кашф этилиши.

5.1. «Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ва Хоразм Маъмун академиясида амалга оширилган кашфиётлар, ихтиролар

IX-XV асрлар шартли тарзда «Ренессанс» (уйғониш) даври деб аташади. Бу даврда комусий илм эгалари, ажойиб шоирлар, буюк давлат арбоблари етишиб чиққан. Дунёвий фанларнинг тез суръатларда таракхий этиши кенг таржимонлик фаолиятига таъсир этди. Бу жараён, айниқса, халифа Маъмун даврида (813-833 и.) Бардодда «Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ташкил этилган пайтда тезлашди. Юнон фалсафаси ва табобати, хинд ҳисоби, ал-химия ва илми нужумга оид асарлар араб тилига таржима қилди. Бунда Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирлар ал-Хоразмий, ал-Фаргоний, ал-Фаробий, Ибн Сино, ал-Беруний каби мутафаккирлар ҳам катта рол уйнадилар.

Маълумки, ўша даврларнинг анъаналарига кўра, маърифатпарвар мутафаккир ва файласуфлар, олимлар ва шоирлар одатда ҳукмдорлар ва султонлар саройларида паноҳ топганлар. Улар орасида IX-XI асрларда Хивада ташкил этилган Маъмун академияси ва "Байтулҳикма", яъни "Донишмандлик уйи" деган ном билан шуҳрат қозонган Бағдод академиясида, шунингдек, XV асрда Самарқандда шаклланган Мирзо Улуғбекнинг илмий мактабида самарали меҳнат қилган бир гуруҳ олимлар бутун дунёга донг таратдилар. Бу даврга келиб, аввало Урта Осиё, Эрон, Ироқ ва Сурия илму фан ва маданиятнинг йирик учогига айланди. Хоразм, Бухоро, Хиротда йирик илмий марказлар ташкил топган эди. Хоразмий, Фаробий, Ибн Сино, Фарроний, Беруний, Имом ал-Бухорий, Имом Исо ат-Термизий, Ҳаким ат-Термизий каби Урта Осиёлик олимлар вауламоларнинг донги етти иклимга таралган эди. Хоразмий қилган ишлари ва кашфиётлари

Бағдоддаги Байт-ул ҳикма илмий марказини мудирлари бўлган

Ўнлик санок системасини, алгоритм ва алгебра тушунчаларини илм-фан соҳасига жорий этган

Европа ва Яқин Шарқ илмини қадимги хиндларнинг ўнлик

тизими билан таништиради
“Китоб ал жабр ва ал-муқобала”, “Астролябия бўйича рисола”,
“Ернинг шакли ҳақида китоб”, “Тригонометрик жадваллар” каби
асарлар муаллифидир

Асосий илмий кашфиётлари:

Ер меридианини узунлигини аниқлаган

Ер харитасини тузган

Арифметикага асос солган

Алгебрани мустақил фан сифатида шакллантирган

Беруний асарлари:

“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”,

“Хоразмнинг машғур кишилари”, “Минерология”,

“Геодезия”, “Ҳиндистон” ва бошқалар

Фарғоний Буюк астроном, математик ва географ. Европада Алфраганус

Номи билан машҳур. 11 та илмий асар муаллифи. Асосий асарлари:

“Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби”, “Астрономия асослари ҳақида китоб”, “Астурлоб яшаш ҳақида китоб”, “Ал-Фарғоний жадваллари”, “Қуёш соатини яшаш ҳақида” **Илмий кашфиётлари:** Ер шари меридианини катта кенглигини тавсифлайди Ерни шар шаклида эканлигини исботлайди

Нилометрни ихтиро қилади.

5.2. Шарқ илмий-маърифий марказларининг умуминсоний аҳамияти.

Урта Осиёнинг қадимий, қуна ва ҳамиша навҳирон Бухоро, Хива, Самарқанд каби шаҳарлари қадимдан фан, маданият ва маънавиятгош маркази бўлиб келганлиги билан ажралиб туради. Хоразм Маъмур академияси”нинг 1000 йиллиги 2006 йил 2 ноябр нишонланди. Шарқ илмий марказлари бутун жаҳон илми ва фани тараққийсига катта ҳисса қўшди. Унда амалга оширилган ихтиро ва кашфиётлар умуминсоний аҳамиятга эгадир. Бу даврдаги фикр ва ғояларнинг ўлмаслиги ҳақида Фридерик Старнинг “Марказий Осиёнинг қайта кашф этилиши” номли асарида бирор бир минтақада интеллектуал мулкнинг бағрикенглиги Марказий осийдаги каби бўлган эмас. Бугунги авлод қонида генида анашундай улуғ аждодлар гени мавжуд. Ҳақ Узбекистондаги ривожланиш ҳақида гапириб ўтади. Юридагилардан қуриниб турибдики, IX-XII асрлар давомида Марказий Осиёда илм, фан ва маърифат юкори даражада ривожланган. Уларнинг заминида авлод, аждодларимизнинг юксак даражадаги маънавиятга эга эканлиги туради. Чунки маънавий қашшоқ инсон ҳеч қачон илм, фан, маърифат ва маданиятни ривожлантира олмайди. Унинг улкан салоҳиятидан бира ола олмайди. Буюк авлод-аждодларимиз томопидан амалга оширилган улкан ишлар жаҳон цивилизациясининг ютути сифатида барча халқларга хизмат қилиб келмоқда. Бу уз набатида ҳар бир узбек фарзандида ҲУРУ уиротади ва бу маънавий бойликларни чуқур ушлаштиришга интилишини кучайтириб бораверади.

Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ислом ташкилоти

бўлмиш АЙСЕЕСКО томонидан Тошкент шаҳрига 2007 йилда «Ислом маданияти пойтахти» деган юксак ном берилиши юртимизда етишиб чиққан илму уламоларнинг Ислом маданияти ва маърифати ривожига қўшган бебаҳо хисасини ислом дунёсида эътироф этилишидир.

Улар қолдириб кетган маънавий мерос бугунги кунда диний қадриятларимизни тиклашимизнинг асоси бўлмоқда, маънавиятимизни, қалбимиз ва руҳиятимизни бойитмоқда. Уларнинг асарлари ўзбек халқининг моддий ва маънавий бойлиги бўлиши билан бирга бутун дунё халқларининг мулкига айлангандир.

Авлод-аждодаларимиздан қолдирилган ана шу моддий ва маънавий мерос мустақиллик шароитида маънавий тикланиш, маънавий покланиш, маънавий ривожланишимиз учун асосий манба бўлиб келаётганлиги, руҳиятимизни бойитиб бораётганлиги маданият ва маънавиятнинг ҳар доим уйғун ривожланишини тасдиқловчи ёрқин мисол бўла олади. Улар ҳар доим бир-бирларига ижобий таъсир ўтказиб ўзаро бир-бирларини бойитиб келганлар. Уларнинг узвийлиги умуммиллий маънавиятимизни ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Мазкур бой миллий – маънавий меросимизни ҳар томонлама чуқур ўрганниш, идрок этишимиз учун барча имкониятлар мустақил давлатимиз томонидан, бевосита Президентимиз Ислом Каримовнинг ташаббуси билан яратиб берилмоқда. Бу имкониятларни рўёбга чиқариш учун тарихчи, олим, адабиётчи, санъаткорларимиздан, қўйингки миллий маънавиятимиз жонқуярларидан ғайрат –шижоат, қунт билан ишлаш, изланиш талаб этилади. Президентимиз айтганларидек, халқимизнинг таянчи аждодларимиз қолдирган маънавий мероснинг ўзи катта бир хазина. Бу хазинадан мустақиллигимизни мустаҳкамлашда, маънавий баркамол инсонни тарбиялашда оқилона фойдаланишимиз лозим. Қадимий ёзувлар, битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналари, улуғ шоир ва мутафаккирларимиз яратган дунёвий билим ва бадиий асарлар, Қуръони карим, ҳадислар, Яссавий ва Боқирғонийлар яратган диний-ахлоқий руҳдаги асарлар, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиблар яратган ахлоқий, панд-насихат типига асарлар, Нажимиддин Кубро, Баҳоуддин Нақишбандийлар яратган, инсон ички дунёси, руҳиятига қаратилган таълимотлар, Навоийнинг ўлмас бадиий ижод хазинаси ва бошқалар бизнинг бой маънавий меросимиз ҳисобланади. Улар инсон ички дунёсини, руҳиятини, инчунун маънавиятни сайқал топишига қаратилган. Президентимиз айтганидек маънавий меросимиз бўлиш: “...муқаддас китобларимиз ва қадриятларимиз, буюқ мутафаккир аждодларимиз мероси бизни доимо ҳалол меҳнат билан яшашга, мардлик, саховат ва камтарликка чақиради”²¹. Уларда инсонлар маърифатга, илм-билим олишга, юксак ахлоқ – одобга, олижаноб фазилатларга, яхшиликка даъват этилади; ёмонлик, ёвузлик қораланиб ундан сақланишга чақирадиган панд-насихатлар, ўғитлар жуда кўп.

²¹ Каримов И. А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент, “Маънавият”, 2008, 21 бет.

5.3. Замонавий олим ва тадқиқотчиларнинг шарқ мутафаккирлари меросини ўрганишдаги роли.

Мустақилликдан кейин шарқ мутафаккирлари меросига бўлган муносабат ўзгарди. Уларнинг асарлари қайтадан нашр этилди ва бу борадаги илмий-тадқиқот ишлари жонланди. Ҳар бир мутафаккирнинг турли соҳадаги асарлари файласуфлар, адабиётшунос ва бошқа мутахассислар томонидан ишланиб янги-янги монография ва илмий тадқиқотлар юзага келди. Куръони Каримнинг ўзбек тилига таржима қилиниши ва чоп этилиши, ҳадислар ва ҳадисшуносларга оид кўплаб китоблар, биргина Фаробий ёки Ибн Сино меросига бағишланган номзодлик ва докторлик диссертацияларнинг ёқланиши ёки тасавуф таълимоти мутафаккирлари меросининг кенг ўрганилиш фикримиз далилдир. Бу борада Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулнинг тасавуфга оид тадқиқотлари, Маҳкам Маҳмуднинг Ғаззолий асарларини нашрга тайёрлаб чоп этганини алоҳида таъкидлаш лозим. Нафақат Ўзбекистонда балки бутун жаҳонда шарқ мутафаккирларига бўлган янгича муносабатнинг вужудга келганлигини эътироф этиш зарур. Америкалик тарихчи, археолог, антрополог, Жон Хопкинс университети қошидаги Марказий Осиё ва Кавказ институти раиси, 22 та китоб ва 200 дан ортиқ илмий мақола муаллифи – профессор Фредерик Старр жанобларидир. Унинг 2009 йилда “Марказий Осиёнинг янгитдан кашф этилиши” деб ном олган эссеси АҚШда оммавий ахборот воситаларида чоп этилган йилнинг энг яхши материали сифатида эътироф этилган.

Шарқ Ренессанси даври Ҳиндистоннинг академик ва маданий доиралари томонидан ҳам чуқур ўрганилмоқда. Бугун ушбу анжуманда Индира Ганди номидаги Миллий маданият марказининг илмий раҳбари, IV-XV асрлардаги Ўрта Осиё ёзма манбаларини қиёсий ўрганиш бўйича узоқ йиллардан буён самарали иш юритиб келаётган профессор Мансура Ҳайдар хоним ҳам иштирок этаётганини айтиб ўтмоқчиман.

Олиманинг “Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарининг тарихий аҳамияти” деб номланган илмий монографияси халқаро миқёсда кенг эътироф этилган бўлиб, у Амир Темурнинг ҳаётлиги даврида унинг давлатчилик фаолиятига бағишлаб ёзилган ягона китобни батафсил тадқиқ этишга қаратилган.

Қоҳира университети профессори, турк филологияси ва адабиёти бўйича таниқли олима Магида Маҳлуф хоним ўтган йили “Бобурнома”ни араб тилига таржима қилиш бўйича узоқ йиллик ишини якунига етказди ва унда ўзининг чуқур шарҳлари ва аввалги тадқиқотларга доир танқидий таҳлилларини баён этди. Энг муҳими, бизнинг буюк аجدодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари билан инглиз, форс ва бошқа кўплаб тиллар катори эндиликда араб тилида ҳам танишиш имкони пайдо бўлди.

Шарқ тарихи ва фалсафасининг турли йўналишлари бўйича 60 дан ортиқ нашр қилинган ишлар муаллифи, Бельгиядаги Лувен католик университети профессори Юль Янссеннинг илмий фаолиятини ҳам биз юксак баҳолаймиз. Олимнинг “Ибн Сино ва унинг араб ва латин дунёсига таъсири” китоби, “Абу Али ибн Сино ва унинг мероси” тўплами фақат мутахассислар эмас,

балки бутун дунё китобхонлари орасида ҳам юқори баҳоланди ва кенг эътироф этилди.

Европада таниқли врач, соғлиқни сақлашнинг замонавий тизимини ташкил этиш соҳасида тан олинган эксперт, доктор Марк Боннелнинг фидокорона фаолияти катта хурмат ва эҳтиромга сазовордир. У раҳбарлик қилаётган “Абу Али ибн Сино – Франция” уюшмаси Франция ва Европада Ибн Синонинг маданият, фалсафа ва тиббиёт соҳасидаги илмий асарларини оммалаштиришга беқиёс ҳисса қўшмоқда.

шунингдек, Утрехтдаги Фан тарихи институтидан машҳур голланд олими Роберт ван Гент ҳам иштирок этмоқда. Ушбу тадқиқотчининг нашр этилган ўндан ортиқ китоби, 60 та мақоласи фақат астрономия, картография ва геодезиянинг бугунги долзарб муаммоларини эмас, айти пайтда уларнинг тараққиёт тарихини, жумладан, ўрта асрлар Шарқига мансуб даврни ҳам камраб олади.

Назорат саволлари

- 1.Форобийнинг давлат бошлиғи фазилатларига оид қарашлари қайси асарида баён этилган?
2. Ибн Синонинг санъатга оид қайси асарларини биласиз?
3. Хоразмийнинг илмий кашфиётларини изоҳлаб беринг?
- 4.Берунийнинг –илм-фанга қўшган ҳиссаси нимадан иборат?
5. Фарғоний қандай ускуна ихтиро қилган?
- 6.Шарқ алломалари меросини тадқиқ этаётган замонавий олимлардан кимларни биласиз?
7. “Марказий Осиёнинг қайтадан кашф этиши” эссесининг муаллифи ким?

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Асарлар тўплами. 1-21 жилдлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996-2014.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

Дарслик ва ўқув қўлланмалар:

4. Абдурахмонов М., Отамуротов С. Маънавий салоҳият. / Ўқув қўлланма. Тошкент: Университет, 2009.
5. Отамуротов С., Абдурахмонов М, Хусанов С. Маънавият асослари. / Ўқув қўлланма. Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2011.
6. Умаров Э., Абдуллаев М. Маънавият асослари. / Ўқув қўлланма. Тошкент: Cho’ron номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006.

7. Қуранбоев Қ., Абдурахмонов М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарини ўқитиш бўйича ўқув-услубий қўлланма. Тошкент: 2010.

Қўшимча адабиётлар:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис.4- китоб. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996. -527 б.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси рашриёти, 1993. -223 б.
3. Ал-Фақиҳ Абу Лайс Ас-Самарқандий. Танбеҳул-ғофилийн. Биринчи китоб. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. -112 б.
4. Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. –Душанбе: Дониш, 1987. – 108 с.
5. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. - Тошкент: Ёзувчи, 1996. -272 б.
6. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб (Қалблар севгилиси). – Тошкент: Ғ.Ғуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -112 б.
7. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,, 1994.-112 б.
8. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг.–Тошкент: Фан, 1971. - 336 б.
9. Махмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов асарлари асосида. – Тошкент: Шарқ Нашриёти-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. - 2001 й.
10. Чориев А. Инсон фалсафаси. II. Мустақил шахс. Тошкент: Чинор ЕНК. 2002.

ГЛОССАРИЙ

“МАЪНАВИЯТ” ТУШУНЧАСИ Маънавият – инсонни руҳан покланиши, қалбан улғайишига чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларини мезонидир. (Ислом Каримов Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент. Маънавият, 2008. б. 19)

Маънавият инсонни жамики бошқа мавжудотлардан ажратиб турган энг бақувват ботиний куч ҳисобланади. Инсон – табиатнинг барча мавжудотнинг гул тожи дейилганда унинг ушбу ҳислати яъни юксак маънавият эгаси бўла олиш имконияти назарда тутилади. Инсон маънавиятини ўзини шахс сифатида англагандан бошлаб умрининг охиригача шакллантиради ва ривожлантириб боради. Инсоннинг ўз маънавиятини ривожлантиришга бўлган эҳтиёжи чексиздир. У инсоннинг бутун онгли фаолияти давомида шаклланади ва ривожланади. Шу маънода маънавият инсоннинг онглилигини, қобилияти ва юксак мақсадлар сари интилишларини ҳам ўз ичига олади.

Айтиш мумкинки, маънавият инсонни тараққиётга етакловчи барча ботиний дунёсини ифода эттирувчи тушунча.

ХАЛҚ МАЪНАВИЯТИ - халқ ёки миллат қадриятларнинг муайян тартибда, даражада ва йўсинда тизим олига келиши. Барча халқларнинг маънавияти ам асосан бир хил қадриятлардан ташкил топади. Бу тизим сирасига озодлик, тинчлик, хотиржамлик, иймон, инсоф, лафз, орият, фаровонлик, катталарга урмат, амкорлик, адолат, мемондўстлик сингари қадриятлар киради. Лекин, айтиш мумкин бир хил қадриятлардан ташкил топишига қарамай, турли халқлар маънавиятининг ўзига хос бўлишига боис шуки, ўша айтиш мумкин бир хил қадриятлар маънавиятда ўзига хос йўсинда боғланади. Масалан, бир х.м.да мемондўстлик устувор бўлса, бошқа х.м.да жасурлик устун бўлиши мумкин. Бундан ташқари, айтиш мумкин бир х.м. тараққиётидаги бир босқичда ўша мемондўстлик ёки катталарга урмат катта ўрин тутса, кейинги босқичда жасурлик ёки адолат энг устувор қадрият бўлиб қолиши мумкин.

МАЪНАВИЙ КАДРИЯТ-бу мафкурага боғлиқ бўлмай, балки миллий мафкура қадриятларимизга, маънавиятимизга асосланган бўлиб, дастлаб бундай маънавиятнинг мезони кишиларнинг масъулиятига юкланган муқаддас вазифа бўлиб, кишиларда ҳалоллик, поклик, инсоф, диёнат, қаноат, шижоат, сабр-тоқат, интизом, ватанни севмок, садоқат, муҳаббат каби фазилатлар бўлиши демакдир.

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ – жамиятдан маънавий ишлаб чиқариш б-н боғлиқ бўлган ижтимоий онгни шакллантириш, яратиш жараёни. М.х. икки хил кўринишга эга: маънавий бойликлар яратиш ва маънавий бойликларни ўзлаштириш. М.х.нинг муҳим белгиси шуки, борлиқни назарий, рационал билишга ва айтиш мумкин пайтда янги маънавий қадриятлар ишлаб чиқишга қаратилгандир. Ушбу жараёнда инсон ўз онгини ўстиради, бойитади. Бошқа томондан эса, маънавий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилувчи ғоялар,

билимлар, назариялар, бадий образлар ва бошқа маънавий қадриятлар ишлаб чиқаради. М.х. Президент таъкидлаганидек, парвоз қилаётган кушнинг бир қанотидир. М.х. моддий ҳаёт б-н уйғунлашса, том маънодаги юксалиш юз беради, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўзгариш жараёнлари содир бўлади.

ТАФАККУР (араб. — фикрлаш, ақлий билиш) — инсон маънавий оламининг таркибий қисми, оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хусусиятларини аниқлайдиган, улар ғртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишларни акс этадиган билишнинг рационал босқичи. Тафаккур ибораси арабча "фикр" сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юритиш маъноларини билдиради. Т. куйидаги асосий хусусиятларга эга: Унда воқелик абстрактлашган ва умумлашган ҳолда инъикос қилинади. 2иссий билишдан фарқли ўлароқ, Т бизга предметнинг номуҳим, иккинчи даражали (бу одатда билиш олдида турган вазифа б-н белгиланади) белгиларидан фикран четлашган, мавҳумлашган ҳолда, эътиборимизни унинг умумий, муҳим, такрорланиб турувчи хусусиятларига ва муносабатларига қаратишимизга имкон беради.

Аҳмад Фарғоний IX асрда яратилган “Астрономия асослари” фундаментал асарида оламнинг тузилиши, Ернинг ўлчови ҳақидаги дастлабки маълумотлар, сайёрамизнинг шарсимон кўринишга эга экани хусусидаги далиллар мавжуд бўлиб, мазкур китоб XVII асрга қадар Европа университетларида астрономия бўйича асосий дарслик сифатида ўқитиб келинган ҳамда Буюк географик кашфиётлар даврида Колумб, Магеллан ва бошқа саёҳатчиларнинг кашфиётлари учун илмий асос бўлиб хизмат қилган. Аҳмад Фарғонийнинг амалий ютуқларидан бири унинг ўрта асрлардаги асосий астрономик асбоб – устурлоб назариясини ишлаб чиққан ва шунингдек, Нил дарёсида “ниломер” деган, кўп асрлар давомида сув сатҳини ўлчайдиган асосий восита сифатида хизмат қилиб келган машҳур иншоотни яратган.

Абу Наср Форобийни X асрнинг қомусий алломаси замондошлари, универсал билимларга эга бўлгани боис, “Шарқ Аристотели” деб атаганлар. У кўплаб фанларни илмий кашфиётлар билан бойитди, турли мамлакатлар олимларининг фалсафий қарашларини ривожлантирди ва 160 дан ортиқ асар ёзди. Улардан энг машҳурлари “Моҳият хусусида сўз”, “Фанларнинг пайдо бўлиши ҳақида китоб”, “Тафаккур моҳияти” ва бошқа асарлар ҳисобланади. Форобий асарларининг асосий қисми кўплаб Европа ва шарқ тилларига таржима қилинган ва ҳозирги кунга қадар чуқур тадқиқотлар мавзуси бўлиб келмоқда.

Абу Али ибн Синонинг Илмий тадқиқот ишларини 16 ёшида бошлаган бу улуғ зот ўз умри давомида 450 дан ортиқ асар яратди. Уларнинг аксарияти аввало тиббиёт ва фалсафа, шунингдек, мантиқ, кимё, физика, астрономия, математика, мусиқа, адабиёт ва тилшунослик соҳаларига бағишланган.

Абу Райхон Берунийнинг 150 дан зиёд илмий ишларидан бизгача фақат 31 таси етиб келганига қарамасдан, аллома кўлёмаларининг кўлимиздаги ана шу тўлиқ бўлмаган намуналари ҳам унинг нақадар серқирра мерос қолдирганидан далолат беради.

Беруний дунё илм-фанида биринчилардан бўлиб денгизлар назарияси ва Ернинг шарсимон глобусини яратиш юзасидан ўзига хос янги ғояларни тақлиф этди, Ер радиусини ҳисоблаб чиқди, вакуум, яъни бўшлиқ ҳолатини изоҳлаб берди, Колумб саёҳатидан 500 йил олдин Тинч ва Атлантика океанлари ортида қитъа мавжудлиги ҳақидаги қарашни илгари сурди, минераллар таснифи ва уларнинг пайдо бўлиш назариясини ишлаб чиқди, геодезия фанига асос солди. Шунинг учун ҳам XI аср бутун дунёдаги табиий фанлар тарихчилари томонидан “Беруний асри” деб аталиши бежиз эмас.

Мирзо Улуғбек XV асрда тузган астрономия жадвалида 1018 та юлдузнинг ҳолати ва жойлашуви баён қилинган бўлиб, бу асар астрономик ўлчовлар бўйича 16 аср давомида яратилган биринчи янги каталог эди.

ШАРҚ ПАНДНОМАЛАРИ – Шарқ мамлакатларида насихатнома, васиятнома ва пандномалар кенг тарқалган бўлиб, уларда ижтимоий-сиёсий масалалар билан бир қаторда ахлоқ ва таълим тарбияга ҳам кенг ўрин берилган. Бундай асарлар жумласига “Қобуснома”, Фариiddин Атторнинг “Пандномаси” ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунингдек, Тусий, Жомий, Навоий, Давонийларнинг асарларида ҳам панд-насихатлар мавжуд.

ТАСАВВУФ - Тасаввуфнинг асосий моҳияти инсон ва унинг Худога муносабатидир, яъни солиҳнинг Худо васлига етишишидир. Худо васлига етишишнинг 4 босқичи бўлиб, булар шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатдир. Суфий ана шу босқичларни босиб ўтиб ҳақиқатга, Худо васлига етишиши мумкин. Умуман олганда тасаввуф руҳий покланиш бўлиб, унинг назарий ва амалий томонлари мавжуддир. Унинг назарий томони таркидунёчилик, яъни аскетизм, мистицизм ва пантеизмдан иборат. Унда Худо васлига етишиш марказий ўринни эгаллайди.

Тасаввуфнинг амалий томони солиҳнинг хулқ-одоб қоидаларини бажаришда, энг аввало, Аллоҳга содиқ бўлишда, ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмасликда, касб-ҳунар орқали ҳаёт кечиринишда, ўзгаларга ёрдам беришда, сахий ва сабр-қаноатли бўлишда, Тасаввуфнинг қоидаларини сидқидилдан бажаришда намоён бўлади.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ - Тасаввуф таълимотининг яна бир йирик вакили Жалолiddин Румий ёки Мавлоно Румий номи билан машҳур бўлган зот дунёнинг донишмандларидан бири, беназир шоир ва бетакрор бир мутафаккир, валий инсондир. Уни гоҳ Кант, гоҳ Спиноза, гоҳ Ҳегел каби файласуфлар билан қиёслайдилар. Аммо Мавлоно Румий ҳеч кимга ўхшамайди, у муаззам Шарқ тафаккурининг мўъжизали бир ҳайкалидирким, унда тасаввуф тараққиёти ҳам, илму ҳикмат ва фалсафа ҳам, шеърият ва маънавият ҳам бирлашиб, олий кўринишда намоён бўлади. Унинг олти дафтардан иборат “Маснавий маънавий” номли асарини “форс тилидаги

Қуръон” деб тавсиқ этадилар. Жалолиддин Румий ўзидан кейинги Шарк шеърияти, фикрий ва маънавий тараққиётига улкан таъсир ўтказган ижодкордир. Алишер Навоий уни илоҳий ишқ куйчиси, буюкликнинг кўз илғамас чўққиси деб шарафлайди. Жалолиддин Румийнинг илмий ва адабий мероси ғоят катта. Ғазал, маснавий ва рубоийларни ўз ичига оладиган “Девони кабир” (“Улуғ девон”)да уч мингдан ортиқ шеър бор. Фалсафий-сўфиёна мушоҳадалар, руҳият диалектикасини кашф этиб, инсон ақлини лол қолдирадиган теранлик билан ёзилган “Маснавий-маънавий” ҳам бир неча минг байтдан иборат. Бундан ташқари “Мактуб“Ичиндаги-ичиндадир” – содда форс тилида ёзилган асар, улуғ муаллиф “Маснавий маънавий”даги ҳадис ва оятлар, ҳикоят ва тамсилларга ўралган, ўта мураккаб бир фалсафий муҳокамалар асосига қурилган фикрларини бу ерда равшан ва содда қилиб тушунтириб берган. от”, “Фиҳи мо фикхий” (“Ичиндаги ичиндадир”) номли асарлари ҳам мавжуд. Бу асар инсонни фикрлашга, фикрлаш орқали ўзлигини, ўзлиги орқали ҳақни - Яратганни тушунишга ундайди.

ҒАЗЗОЛИЙ - Тасаввуф ахлоқшунослигида Хужжат ул-ислом **Имом Ғаззолий**нинг (1058 - 1111) ўрни бекиёс. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлмиш «Иҳёи улум ад-дин» деб аталган тўрт жилдлик китобида, шунингдек, «Кимёи саодат», «Мукошафат ул-қулуб» асарларида ўз аксини топган. Уларда таваккул (ҳамма нарсада Аллоҳга суяниш) Худонинг яққалигига эътиқод сифатида талқин этилади ва муҳаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ - Тасаввуф ахлоқшунослигининг улкан намояндаси (XIII асрнинг биринчи ярми - XIV аср бошлари). Ахлоқий муаммолар унинг «Зубдат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади. Мутасаввуф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан олимимиз Нажмиддин Комилов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назарийтчисиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади. Азизиддин Насафий наздидаги комил инсон, энг авва-ло, юксак ахлоқ эгаси; унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростгўйликни қарор топтириш, ёмон расму русумларни йўқотиб, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун-қоидаларни жорий этиш, одамларни Худога томон даъват қилиш. Бу даражага етишиш учун эса инсон ўзини англаб етиши керак. Зеро, алломанинг фикрича, ўзини англамаган киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади.

“ҚУТАДҒУ БИЛИК” - Ахлоқий, фалсафий ва сиёсий фикрлар теранлиги жиҳатидан “Қутадғу билиг” асари дурдона асар эканлигини жаҳон олимлари эътироф этганлар. “Қутадғу билиг” нинг мукаммал матни нашрини амалга оширган Қаюм Каримов фикрича, Юсуф Хос Хожиб

мазкур асарини 18 ойда яъни ҳижрий 462 (милодий 1069) йилда ёзиб тугатган. Агар тугатган йили унинг эллик ёшдан ўтиб, олтмишга қараб кетаётганлигини инобатга олсак, унинг туғилган йили Баласоғун шаҳрида, ҳижрий 410, (милодий 1019 ёки 1017) йил эканлигини тахмин қилиш мумкин. Муқаддимада яна бундай сўз билан асарнинг фазилатлари маълум қилинади: “Мочин (яъни Шарқий Туркистон) олимлари ва ҳокимлари донишмандлари (бир фикрда) яқдил, иттифоқ бўлдиларким, Машрик вилоятинда, туркистон элларинда Буғроҳон тилида битилган бу китобдан яхшироқ бир китоб тасниф қилинмади”. Шундан сўнг, юқорида келтирганимиз, “Қутадғу билиг” асарига турли мамлакатларнинг олимлари турли номлар берганлиги айтилгач, учинчи шахс тилидан (эхтимол, уни китобат қилувчи котиб тилидан) Юсуф Хос Хожиб ҳақида қисқа маълумот берилади: “Бу китобни тасниф қилувчи Баласоғунда туғилган, парҳез эгаси эр турур”. Яъни, бу китобни тузган одам азиз-авлиёлар қаторидаги одам, турли ёмонликлардан ва мубах-руҳсатлардан, зебу зийнатлардан, нозу-неъматлардан ўзини тиювчи, тақводор, уламо, сабр-қаноатли инсон”.

“ҲИББАТУЛ ҲАҚОЙИҚ” - Аҳмад Югнакийнинг «Ҳиббатул-ҳақойиқ» асарини биринчи бўлиб, топиб нашр этган турколог олим Қозоқбой Маҳмудов ёзишича, бу асар 780-йилларда яшаб, Имоми Аъзамнинг шогирди бўлган Адиб Аҳмад эмас, балки XII асрда қорахонийлар даврида (мўғуллар истилосига қадар) Туркистонда, Югнак шаҳрида туғилиб ўсган донишманд шоирдир. Мутафаккир «Ҳиббатул-ҳақойиқ» асарида ўз замондоши, ўз даврида элпарварлиги билан машҳур бўлган адолатли подшоҳ, лашкарбоши (сипоҳсолар) Додбекни мадҳ этар экан, унинг раиятга қилган ва қилаётган яхшиликларини мақтаб, бошқа ҳукмдорларга ибрат қилиб кўрсатади. Аслида бу тарихий шахс чиндан ҳам салжуқийлар салтанатида катта мавқега эга бўлган, Хуросон, Хоразм ва Шарқий Туркистон вилоятларида ҳукмронлик қилган, хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси Ануштегинга яқин қариндош бўлган Додбек Хабаший эканлиги аниқланди. Аҳмад Югнакий достонида «Ан-навбул-аввалу. Фи манфаатил-илми ва мазратил-жақили»- (Илм манфаати ва жаҳолат зарарлари ҳақида) деб аталган фаслда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асаридаги халқ ижоди дурдоналарига хос мақол ва маталга айланиб кетган ҳикматли сўзлар кўп учрайди. Бу ҳикматли сўзларнинг бир қисми-туркий халқларнинг поэтик ижодига алоқадор эстетик тафаккур дурдоналарини ташкил этса, бошқа қисми ҳадиси шарифларининг изоҳи ва тафсиридан иборат эканлигини кўрамиз

“ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ” - “Темур тузуклари”-Амир Темурга нисбат бериладиган, тарихий-сиёсий рисола. Ушбу асар 14-15-асрлар тарихига оид қимматли манба бўлиб, унинг биринчи қисмида Амир Темурнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий фаолияти ҳақида гап борса, иккинчи қисмида эса, унинг давлатни бошқариш, мамлакатни идора қилиш услублари ҳақидаги тузуклари, яъни йўл-йўриқлари, қонун-қоидалари, панд-насихатлари ўрин олган.

Амир Темур салтанатни бошқаришда 12 та қоидага асосланади.

Давлатни бошқаришда у ислом дини ва шариатга, адолат, инсоф ва ҳақиқатга таянади, турли табақа ва тоифага мансуб кишиларни тенг кўриб, қилган хизматига қараб, уларни ҳурматини жойига кўяди. Соҳибқирон мамлакатни бошқаришда, энг аввало, олиму-фузало, саййидлар, шайхлар ва фозилларга таянади. “Темур тузуклар”ида ахлоққа оид қимматли фикрлар баён қилинган. Унда дўстлик, вафодорлик, инсоф, адолат, иймон ва эътиқод, илм-маърифат, касб-ҳунар ва бошқа инсоний фазилатларга риоя қилиш тўғрисида фикр юритилади. Айниқса, ҳалоллик, тўғрилиқ, адолатлилик, кечиримлилик, хушхулқлик, одоблилик каби атоқли инсоний фазилатлар ва уларга риоя қилишнинг ўн икки йўл-йўриқлари ҳақидаги панд-насихатлари жуда муҳим.

АЛИШЕР НАВОИЙ - Жаҳон маънавиятининг буюк сиймоси, машҳур шоир, мутафаккир, давлат арбоби Алишер Навоийнинг ижоди мана неча асрлар ўтса ҳам дунёни ларзага солиб келмоқда. Навоий ижоди бой бўлиб, асарлари турли мавзуларга бағишланган. “Хамса”, яъни “Ҳайратул аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр”, “Саъди Исқандарий”, дostonлари ҳамда “Лисон ут-тайр”, “Мажолисун нафоис”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Мезон ул-афзон”, “Муҳокамат ул-лугатайт” ва бошқалар. Навоий асарлари фалсафий фикрларга бой бўлиб, унда жамият ва инсон муносабати, инсоннинг бахт – саодати, комил инсон ва фозил жамоа, таълим – тарбия ҳақидаги фикр-ўйлари ўз ифодасини топган. “Маҳбуб ул-қулуб” Навоийнинг умри охирида (1500-1501) йилда ёзилган йирик насрий асаридир. У муаллифнинг ғоят мазмунли ва сермашаққат ҳаёти давомида тўпланган бой тажрибаси ва хулосаларининг йиғиндиси ҳисобланади. Навоий бу асарида болалигидан то қарилигигача кўрган билган воқеаларини ёритиб беришга ҳаракат қилади

КАМОЛИДДИН ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ - (тахм. 1440/1450-1505 йилларда яшаган) булиб, Ўрта Осиё ва Хуросонда ахлоқ фалсафаси ривожига ҳисса қўшган Кошифий Сабзавор шаҳрида таваллуд топади, кейинчалик Абдурахмон Жомийнинг таклифи билан Ҳиротга кўчиб келади. У қолган умрини Ҳиротда ўтказади ва шу ерда вафот этади. Кошифий катта олим ва муддарис бўлиб етишади, бутун умрини илм-фан ва насру-назм равнақиға бағишлайди. У Навоий ва Жомий билан дўстона алоқада бўлади. “Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий татахаллуси қилур, сабзаворликдур. Йигирма йилга яқин борким, шаҳардадур ва мавлоно зифундур ва рангин ва пуркон воқеъ бўлубтур. Оз фан бўлгайким, даҳли бўлмагай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида машҳур ишлар бор...” - деган эди Навоий унинг ҳақида.

Воиз Кошифий илмнинг кўп соҳаларида ижод қилган. У воизлик саънатини пухта эгаллаган, иншо, илоҳиёт, фалакиёт, адабиёт, фалсафа, ахлоқ ва педогогика соҳаларида ишлари бор. Олимнинг муҳим рисоалари “Ахлоқи Муҳсиний”, “Футувватномаий султоний ёхуд жавонмардлик тариқати”, “Анварии Сухайлий”, “Маҳзанул-иншо”, “Рисолаий ҳотамия” ва бошқалардир. Ушбу асарларда мутафаккир давлатни оқилона бошқариш, инсонга гўзал хулқ-одоб қоидаларини сингдириш, илм-фан ва касб-ҳунарни

эгаллаш, тижоратчи ва савдогарлар хулқ-одоби, умуман таълим-тарбия ҳақида қимматли фикрларни илгари суради. Олим ўз асарларида ҳукмронликлардан халққа ғамхўрлик қилишни, уларни ҳақсизлик ва ўзбошимчаликдан муҳофаза қилишни кўрқмасдан талаб қилади. Унинг ижтимоий фалсафий ва ахлоқий ғоялари ҳозирги кунда ҳам ўз тарбиявий қиммати йўқотмай келмоқда.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ - Форс-тожик адабиётининг буюк шоири, мутафаккир Абдураҳмон Жомий (1414-1492) ўзининг диний-ирфоний, сиёсий ва ахлоқий қарашлари билан мусулмон Шарқи мамлакатларида катта шухрат қозонган. У ўзининг “Лавойих” (Лавҳалар”), “Нақши фусус” (“Маънолар нақши”), “Хирадномаи Искандарий”, “Силсилат уз-заҳаб” (“Олтин тизмалар”), “Тухфат ул-аҳрор” (“Нуронийлар тухфаси”), “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Соломон ва Абсол”, “Рисолаи мусиқи”, “Баҳористон” ва бошқа асарларида давлатни оқилона бошқариш, севги-муҳаббат, ахлоқ ва хулқ-одоб қоидалари, илм-маърифат, таълим-тарбия, тасаввуф тарихи, мусиқа назарияси каби мавзуларни ёритди.

Жомий дунёқарашининг шаклланишида Рудакий Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Низомийларнинг таъсири катта бўлди. Жомий дунёқарашини асосини тасаввуф фалсафаси, яъни ваҳдати вужуд ташкил этади. Жомий ўз ахлоқий қарашларида билимларни иккига бўлади, яъни ботиний ва зоҳирий билимлар. Зоҳирий билим кўпчиликка хос бўлиб, зоҳирий ва илоҳий билимларни ўз ичига олади. Ботиний билимларга эса фақат авлиёлар, пирлар, умуман комилликка эришган инсонлар етишиши мумкин. Зоҳирий билимларни сезги ва ақл орқали идрок этса бўлади. Лекин ботиний билимларни эгаллашда ақлий билим етарли эмас. Унга қалб ва рух, яъни интуиция орқали эришиш мумкин. Мутафаккир илмнинг инсон камолоти ва жамият фаровонлигида катта ўрин эгаллаши ҳақида ўз фикрларини илгари суради.

ЖАЛОЛИДДИН ДАВОНИЙ - XV асрда фақат Эронда эмас, балки Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам ижтимоий-фалсафий, маърифий фикр таракқиётига катта хисса қўшган олимларда бири Жалолоддин Давонийдир. Давонийнинг таълимий-ахлоқий қарашлари Алишер

Навоии, Абдурамон Жомийларнинг ижтимоий фикрлари билан кўп жихатдан туташ келади. Улар дунёқарашининг маъзини комил инсонни тарбиялаш учун юксак инсоний фазилатларни таркиб топтириш ташкил этади.

Жалолоддин Муҳаммад Ибн Асад ас-Сиддикий ал-Давоний Эроннинг Казарун вилоятидаги Давон кишлогида 1427 йилда дунёга келган.

Давонийдан қуйидаги илмий мерос қолган: «Рисолаи исботи вожиб» (Заруриятнинг исботи ҳақида рисола), «Рисолат ул-муфрадот» (Моддалар ҳақида рисола), «Рисолат ул-хуруф» Ҳарфлар ҳақида рисола), «Рисолати фи тавжих ул-ташбих» (Мажоз талқини ҳақида рисола), «Рисола дар элм ун-нафс» (Рухшунослик тўғрисида рисола), «Тарикати тарбият ул-авлод» (Болаларни тарбиялаш усули), «Арзнома» (Армияни бошқариш қоидалари) кабилар шулар жумласидандир.

Шунингдек, Давонийнинг шеърлари ҳам «Фоний» таҳаллуси билан чоп

этилган. Лекин дунёга машхур бўлган, форс тилида ёзилган «Ахлоқи Жалолий» асари дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган ва Шухрат қозонган. Мазкур асар 1470-1478 йилларда яратилиб, Фарбий Эрон хокими Узун Ҳасан Оқ қўйинлига бағишланган. Бу асар 1839 йилда В. Ф. Томпсон томонидан инглиз тилига таржима қилинган. 1911 йилда Калькуттада нашр қилинган. 1948 йилда Эшонжон Ибн Муҳаммадхўжа томонидан ўзбек тилига қисқача таржима қилинган. Мазкур асарни рус шарқшуноси А. А. Семёнов, Рье ва Браунлар фикрига таянган ҳолда уни Мусулмон Шарқидаги машхур китоблар қаторига қўшади, дейди тадқиқодчи.

КОМИЛ ИНСОН - “камол”, “к.” сўзлари арабча сўз бўлиб, ўзбек тилида “ҳар жиҳатдан тўқислик, мукаммалик, етуклик” деган маъноларни англатади “комил”, “камол”, “к.” сўзларининг луғавий маъноларидан, уларнинг ҳозирги кундаги маънавий ҳаётни, эҳтиёжни, муносабат ва манфаатларни акс эттиришларига қараб, к. бу-шунчаки комилликка эришиш, камол топиш эмас, балки узоқ давом этган таълим-тарбия, олинган билим, шаклланган ақл, содир этилаётган ахлоқий хатти- ҳаракатларни шакллантиришнинг бир-бирини тўлдириб боровчи бир неча босқичлардан иборат бўлган жараёнлар тизимидир, деб баҳолаш мумкин. Комил инсон ғоясини амалга оширишнинг энг мақбул йўли шахсни маънавий жиҳатдан камол топтиришдир. Замонавий комил инсон концепциясига асосан у-юксак маънавият соҳиби бўлган комил шахсдир. “Комил” арабча сўз бўлиб, ўзбек тилида “к.га эришган, бекаму-кўст, тўла даражада” деган маънони англатса, к. йўли зиддиятларга машшаққатларга, ютуқларга бой бўлган, элим деб, юртим деб, меҳнат қилиш, заҳмат чекиш натижасида мукамалликка, олижаноб инсоний фазилятларга эга бўлиш йўлидир.

ЁМОН ХУЛҚ- жамиятнинг ривожланишига тўсқинлик қилувчи, кишиларнинг ахлоқий идеалларига, улар эъзозлайдиган қадриятларга зид келадиган, бахтга эришишга, одамлар оасидаги муносабатларда ахлоқий тараққиётнинг қарор топишига ва инсонийликнинг камолига зид келадиган хатти ҳаракатларни ўзида мужассамлаштирган тушунчалар йиғиндисидир. Ё. х.ли одам деганда ўзининг феъл-атвори, қилган ишлари билан атрофдагиларга зарар етказувчи ахлоқан нопок, ярамас кишиларни тушунамиз.

БЕОДОБЛИК-инсоннинг ўз фаолиятида бошқалар билан бўлган муносабатида, иймон, инсоф, андиша, шарм-у ҳаё, инсонпарварлик каби ахлоқий мезонлар чегарасидан чиқишидир. Б. туғма хусусият эмас, балки тарбиясизликнинг , элга эътиборсизликнинг ифодасидир. Ахлоқий тубанлашган шахс одобсиз бўлади. Хулқ-атвори беқарор инсонларнинг ёмон йўлларга кириб кетиши ҳеч гап эмас. Агар инсон олим бўлса-ю, унинг хатти-ҳаракатлари ғайри ахлоқий бўлса, тезда ундан инсоннинг кўнгли қолади. Шунинг учун халқимизда “Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин” деган нақл бор.

ШАХС МАЪНАВИЯТИ-бу ҳар бир кишининг ўзини инсоният фарзанди, муайян миллат вакили, давлат фуқароси деб билган ҳолда ўз Ватани тупроғини, сувини, ҳавосини ва жамики бойликларини кўз

қорачиғидай асрашлари, унинг озодлиги-ободлиги, равнақи, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, иззатини жойига қўйиш йўлида чин виждон, иймон, эътиқод, садоқат, ишонч, ҳалоллик, доғураклик, беғаразлик, ҳурмат, катта фидойилик ва ақлий теранлик билан фаолият олиб боришга қаратилган ички руҳий ва ақлий оламининг мажмуидир.

АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР-инсон маънавий камолоти сарчашмаларидан бири бўлиб, у туфайли жамият равнақ топади, фуқароларнинг бахт-саодат ҳақидаги орзу-умидлари рўёбга чиқади.

Қадрият мақомини олган ахлоқ ана шу жараёнда ўзининг ижобий кучини намойиш қилади. А. қ. деб ҳар бир киши, миллат, элат, халқнинг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий-маданий, кундалик маиший турмуш фаолиятида нисбатан турғун, барқарорлик касб этиб ўзлигини билдириб, намоён этиб ниҳоятда қадрланадиган, ардоқланадиган юксак даражада шаклланган ахлоқий сифат ва фазилатларининг муайян тизимига айтилади.

УМУМИНСОНИЙ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР-бу бутун инсониятининг ободлиги, озодлиги, равнақи йўлида хизмат қилган ва қиладиган энг қадрли ва умумижтимоий аҳамиятга молик бўлган нарсалар, ҳодисалар, воқеалар ва жараёнлардир. Унга Ер сайёрасининг атмосфера қатламини асраш, ер юзиде тинчликни сақлаш, инсонпарварлик, ижтимоий адолат, демократияни қарор топтириш, инсон ҳуқуқларининг поймол этилишига йўл қўймаслик, ҳалқаро хавфсизликни таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш, турли хил касалликларнинг олдини олиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш, оналик ва болаликни муҳофаза этиш ва ҳоказолар қиради.

МИЛЛИЙ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАР-ҳар бир миллатнинг келиб чиқиши, ривожланиши, тенглар ичида тенг бўлиб яшаши, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-маданий фаолияти билан боғлиқ бўлган такрорланмас, нисбатан турғун, барқарорлик касб этиб ўзлигини англашиб, намоён этиб, ниҳоятда қадрланадиган, инсонда ғурур ва ифтихор туйғусини уйғотадиган ахлоқий фазилатлардир. Булар миллатимизнинг руҳиятига сингиб кетган ахлоқий-маънавий фазилатлардир. Ўзбек халқининг ҳозирги м. а. қ.и тизимига дўстлик, ўртоқлик, меҳмондўстлик, одамгарчилик, инсонпарварлик, ахлоқий теранлик, тадбиркорлик ва чаққонлик, уқувчанлик, сахийлик, хушмуомалалик, жамоатчилик ичида ўзини тута билиш, кўпчилик билан мулоқотда бўлишга интилиш,, ҳаёилик, сизлаб муомала қилиш, озодаоик, хушчақчақлик, хушфеъллик,мардлик, назокатлилик, самимийлик, зийраклик, лутф карамлилик, рўзғорпарварлик, шинавандалик, ширинсўзлик, ташаббускорлик, она юрти ва халқига муҳаббат, инсофлилик, диёнатлилик,ростгўйлик, ҳалоллик, ор-номуслилик, тўғрилиқ, режалилик, поклик, сабр андишалилик, вазминлик, ҳожатбарорлик, юмшоқкўнгиллик, ота-онани ва катталарни ҳурмат қилиш, андишалилик, меҳнатсеварлик, ўтмишга ҳурмат,, инсофлилик, иймонлилик, миллий ғурур, мустақилликни қадрлаш, ватанпарварлик, миллатпарварлик, байналминаллик сингари фазилатлар қиради. Бу қаторни яна чексиз давом эттириш мумкин.

МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ЭЪТИЁЖ- Маънавият инсонни муайян

мақсад сари етаклайди, унда келажакка ишонч уйғотиб, куч ва қудрат баҳшида этади. Маънавиятнинг мазмун жиҳатидан серқирра ва кенг кўламлиги инсон маънавий камолоти жараёни чексиз эканлигини кўрсатувчи асосий омил-унинг ривожланиш имкониятларидир. Жамият эҳтиёжи ва имкониятларига қараб ҳар бир тарихий давр, вазият, шароитлар тақозо қилган ҳолда маънавиятнинг янги шакллари ва мезонлари вужудга келади. Бу шакллар ва мезонлар сунъий равишда эмас, балки тарихий тараққиётнинг муйян босқичларида инсон камолотининг янги йўналишларига бўлган имконият ва эҳтиёжларнинг ифодаси сифатида таркиб топади. Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганидан сўнг замонавий маънавий баркамол инсон концепциясини яратиш учун вужудга келган зарурий эҳтиёж ва имкониятлар фикримизнинг яққол далилидир.

Маълумки, эҳтиёж бўлмаган жойда ҳеч қандай ривожланиш ва юксалиш бўлмайди. Чунки эҳтиёжнинг ўзи ҳам инсоннинг маънавиятлилик даражасига боғлиқ. Шахснинг маънавий камолоти эса, маънавий эҳтиёжларнинг мазмуни ва даражаси билан белгиланади. Жамият тараққиёти узлуксиз жараён бўлиб, унинг маълум бир нуктада тўхтаб қолмаганидек, инсоннинг маънавий камолоти ҳам доимо ўзгариб тараққий этиб боради. Унинг белгилаб қўйилган маълум бир чегараси йўқ. Тарихий тараққиётнинг ҳар бир даври маънавий камолотнинг ҳам янги босқичидир. Маънавий камолотнинг ҳар бир босқичи маълум бир даврнинг ўзига хос эҳтиёжлари ва имкониятлари билан белгиланган.

АХЛОҚЛИЛИК – (араб. хулқнинг кўплиги; лот. *moralis* – хулқ-атвор) – маънавий ҳаёт ҳодисаси, ижтимоий онг шаклларида бири, маънавият соҳасига оид тушунчадир. Кишиларнинг тарихан таркиб топган хулқ-атвори, юриш-туриши, ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги ўзаро муносабат, шунингдек, жамиятга бўлган муносабатларини тартибга солиб турадиган беқарор, муайян меъёр ва қоидалар йиғиндисидир. Маънавий ҳаёт талаблари, инсоннинг юриш-туриши, хулқ-атвори, муомаласини тартибга солиб турадиган, бошқариб борадиган ахлоқий тушунчалар тизимидир. Инсоннинг реал ҳаётдаги турли воқеа-ҳодисаларга муносабатида акс этган ҳолда, унинг ҳаётда ўз ўрнини топишига, ҳаётини позициясини мустаҳкамлашга асос бўлиб хизмат қилади. У инсоннинг маънавий жиҳатдан юксалишига чорлайди. Ўтмиш ҳаётини танқидий таҳлил этишга, ҳозирги кунда амалга оширилаётган хатти-ҳаракатларини ибрат бўлишга муносиб инсонларники билан солиштириш, келажакда эса ўз ҳаётини янада мазмунли ташкил этишга хизмат қилади.

ЭЗГУЛИК, САХОВАТЛИЛИК ВА САМИМИЙЛИК – инсонга энг кучли маънавий завқ бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахтга олиб борувчи фазилят, шахсни комилликка, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи ахлоқий қадриятдир. Эзгулик, саховатлилик ва самимийлик инсон фаолиятининг асл моҳиятини англаувчи тушунчалардир. Бу тушунчалар ахлоқий идеал билан боғлиқлиги билан бир қаторда инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига ҳам эга. Мазкур учта тушунча инсон камолотини белгиловчи ахлоқий тушунчалар бўлиб, улар инсонда ёқимли

туйғуларни ҳосил қилади, кишиларни атрофдагиларга бепарқ муносабатда бўлмасликларини таъминлайди, инсоннинг ўзгага муносабати ўзига муносабатидек соф бўлишини таъминлайди. Бу тушунчалар орқали кишиларга қалбан хайрихоҳлик билдириш, покдиллик, сидқидиллик, очикқўнгиллилик, бағрикенглик, билимлилик, сўз билан ишнинг бирлигини тушунамиз. Қалби эзгулик, саховатлилик ва самимийлик билан йўғрилган инсонлар доимо одамларга яхшилик қилишга интилиб яшайдилар.

МАРҲАМАТЛИЛИК - инсоннинг ўз олдида бурчли бўлмаган кимсага кўрсатган ёрдами ҳамда ўз олдида жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқини ва табиатини ҳисобга олиб, кечиришдир. Бу тушунча адолатпарварлик ва инсонпарварлик тамойилларининг асосий мезони ҳисобланади. Марҳаматлилик раҳмдиллик ва мурувватлилик каби инсонни на фақат инсонга, балки ҳайвонот ва наботот оламига бўлган муносабатида ҳам намоён бўлади. Зеро, уларга нисбатан бешафқат муносабатда бўлган одам инсонга марҳаматли бўлмайди.

САХОВАТПЕШАЛИК – халқимизнинг азалий фазилатларидан ҳисобланиб, асрлар давомида шаклланиб, ривож топиб келган. Саховатпешалик одамларга беминнат яхшилик қилиш, эҳсон қилиш, уларга мурувват кўрсатиб сидқидилдан ёрдам бериш, ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишни англатади. Маънавий жиҳатдан камол топган бағрикенг инсонлар саховатли инсонлар ҳисобланади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида саховатпешаликни ҳомийлик сифатларида кўришимиз мумкин.

ЯХШИЛИК ҚИЛИШ - шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса. Зеро, унда мардлик, очикқўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Яхшилик қилиш орқали эзгуликнинг бир кўринишини намоён этиш мумкин. Яхшилик эзгуликнинг синоними тарзида қўлланса-да, моҳиятан бир-биридан фарқ қилади. Хусусан эзгулик чексизликда, яхшилик эса муайян чегара доирасида намоён бўлади. Эзгулик ижтимоийлик хусусиятига эга бўлса, яхшилик асосан, шахснинг одобига, хулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса бўлиб, унда мардлик, очикқўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар ўз ифодасини топади. Яхшилик қилишнинг аҳамияти шундаки, бу ҳолат бағритошлик, сержаҳллик, бепарволик каби иллатларнинг олдини олишга хизмат қилади. Мас., Алишер Навоийнинг “Одами эрсанг, демагил одами, Ониким йўқ халқ ғамидин ғами”, деган мисраларида одамийликка яхшилик нуқтаи назаридан баҳо берилади. Яхшилик қилиш инсонларнинг инсонларнинг моддий ёки маънавий манфаатлари билан боғлиқ тарзда намоён бўлади. Баъзан одамлар ўз манфаатларига зид бўлган ҳодисаларни ҳам уларга қилинган яхшилик сифатида баҳолашлари мумкин.

МИЛЛИЙ ҒУРУР ВА ИФТИХОР-замонавий комил инсон концепциясидаги маънавий камолотнинг кирраларидан бири. Ўз халқининг асрлар давомида яратиб келган барча моддий ва маънавий бойликлари, тарихий мероси, урф-одатлари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маънавияти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз ҳурмат ва

эъзоз билан муносабатда бўлиш, авайлаб-асрашдир. Ўз миллатининг истиқболи учун қайғурмайдиган ўз халқининг тарихини, миллий кадриятларини, тилини, истиқбол манфаатларини билмаган, кадрламаган, миллий мансублигини унутган, ўз миллатининг истиқболи учун курашмайдиган кишиларда миллий ғурур ҳам, миллат билан фахрланиш ҳам, миллатпарварлик ҳам бўлмайди. Бундай инсонларни маънавий жиҳатдан камол топган баркамол инсонлар дея олмаймиз.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ-жамият ҳаётида рўй берган ўзгаришларнинг асосини ташкил этади. М. ў. а. ҳам халқнинг маънавий камолот даражаси билан боғлиқ. Миллий ўзлигини тўла-тўқис ва тўғри англаш имконига эга бўлиш учун инсон юксак маънавият соҳиби бўлиши лозим. Тарих сабоқлари шуни кўрсатадики, миллий ўзлигини, манфаатларини, тараққиёти истиқболини чуқур, ҳар тарафлама холисона, одилона англаган халқгина кенг ривожланиш имкониятларига эга бўла олади.”Ҳар бир миллат ва элатнинг ўзини реал мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларини ифодаловчи этник бирлик, тил, урф-одатлар, анъаналар, кадриятларга мансублигини, манфаатлар ва эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етишга миллий ўзликни англаш,-деб аталади”.²²

МУСТАҚИЛ МИЛЛИЙ ТАФАККУР-миллий онгнинг ақлий фаолият, амалиёт борасида намоён бўлишидир. Мустақил миллий, ижодий тафаккур ҳам-маънавий камолотнинг асосий белгиларидандир Миллий манфаатларни англаб етиш, ҳимоя қилиш ва уларни амалга ошириш йўллариини ўйлаш миллий мустақиллик тафаккурининг асосий жиҳати ҳисобланади. Унга бевосита таъсир қилувчи омиллар-миллатнинг ахлоқи.руҳияти,тарихий анъаналари, турмуш тарзи, меҳнат фаолиятининг хусусияти, йўналишлари ва ҳ.к. М. м. т.ни айниқса ёшларда шакллантириш ниҳоятда зарур. Ёшларда мустақиллик тафаккури ва миллий ифтихор, ғурур бўлмас экан, уларда фидокорлик, ватанпарварлик, миллатпарварлик каби ҳислатлар ҳам ривожланмайди. “Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин Шахснинг шаклланишига олиб келади, ўзининг кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз.

Аждодларимиз бизга қолдирган бой ва муқаддас маънавият-бу мустақилликдир. Ана шу маънавиятни асраб-авайлаш нафақат ҳар биримизнинг бурчимиз, балки давлат аҳамиятига молик бўлган муҳим вазифадир. Бу муҳим вазифани амалга ошириш нақадар зарурлигини бутун халқимиз ва ёшларимиз онгига сингдириш эса жуда катта аҳайят касб этади.

МИЛЛИЙ ОНГ-баркамол миллий маънавиятнинг маҳсули сифатида етук юзага келади. Шунинг учун ҳам м. о. миллий маънавиятнинг таркибий қисми ҳисобланади. “М. о. оддий ҳис, туйғу эмас, балки муайян ахлоқий, ҳуқуқий, илмий, мафкуравий кадриятларга асосланган эътиқоддир”²³ М. о. шаклланган

²² С.Отамуратов, Ж.Раматов, С.Хусанов. Маънавият асослари. Т.,2000. 193-б.

²³ Юсупов.Э. Инсон камолотининг маънавий асослари. Т., Унивеситет. 1998. 165-б.

этиқодлар, мақсад ва манфаатлар тизими, миллий ўз-ўзини англаш эса шу тизимнинг шаклланиш жараёнидир. М. о.нинг мазмуни ва моҳияти ҳам миллатнинг ўз-ўзини англаш даражасига боғлиқ.. Бошқа миллатларнинг тарихи, маданияти, миллий хусусиятлари ва манфаатларига ҳолисона баҳо бера олиши учун миллат, авваламбор ўз-ўзини англамоғи, тарихи, келажаги, манфаатларини чуқур тушуниб етмоғи лозим. Чунки ўзлигини чуқур англаб, миллий онги камол топаётган миллатгина бошқа миллатларни ҳам тўғри англаш, уларни Миллий ҳолисона баҳолаш имкониятига эга бўлади.

СЛАЙДЛАР

Шарқ Мутафаккирларининг дунё илм-фани ривожидан тутган ўрни

- Режа
- 1. Шарқ мутафаккирларининг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган ҳиссаси
- 2. Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг шарқ мутафаккирлари меросига янгича ёндошувнинг ўзига хослиги
- 3. Мутафаккирлар мероси ёш авлод учун ибрат мактаби сифатида.

Абу Райхон Беруний

Беруний замонасининг қатор фанлари: Астрономия, физика, математика, геодезия, геология, минерология, тарих ва Каби фанларни ўрганди. Унинг қаламига 150 дан ортиқ асарлар мансуб

Асосий асарлари:

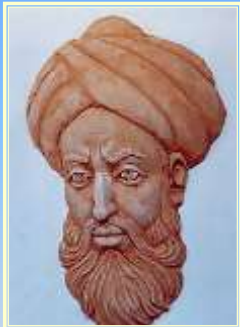
“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”,
“Хоразмнинг машғур кишилари”, “Минерология”,
“Геодезия”, “Ҳиндистон” ва бошқалар

973 – 1048 й.й.

Хоразмшоҳ “Маъмур” академиясини 1010 йилда бошқарган

Ахмад Ал-Фарғоний

Буюк астроном, математик ва географ.
Европада Алфраганус
Номи билан машхур. 11 та илмий асар муаллифи.
Асосий асарлари:
"Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби",
"Астрономия асослари ҳақида китоб", "Астурлоб
ясаш ҳақида китоб", "Ал-Фарғоний жадваллари",
"Қуёш соатини ясаш ҳақида"

797 – 865 й.й.

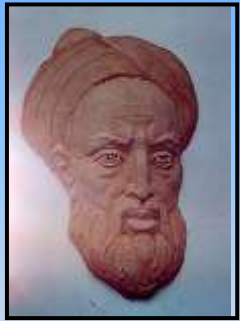
Боғдод ва Дамашқ расадхоналарининг қурилишида иштирок этган

- Илмий кашфиётлари:**
- Ер шари меридианини катта кенглигини тавсифлайди
 - Ерни шар шаклида эканлигини исботлайди
 - Нилометрни ихтиро қилади

1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан алломанинг 1200 йиллик таваллуд санаси нишонланди

Абу Али ибн Сино

Ибн Сино асарларининг умумий сони 450 дан ошади, лекин бизгача фақат 160га яқин асари етиб келган. Унинг асарлари табобат соҳаси, фалсафа, мантиқ, этика, математика, астрономия, ботаника, геология, минералогия, кимё каби фанларга кўп маълумотлар келтирди. Ўзининг кўп тармоқли маҳсулдор ижоди, бой мероси билан жаҳон маданияти тараккиётида катта роль ўйнади. У ўз даврида Шарқ ва Оврўпада "Шайх ур-раис", "Олимлар бошлиғи", "Табиблар подшоҳи" каби энг буюк номларга сазовор бўлди

980 – 1037 й.й.

- 10 ёшидаёқ Қуръони Каримни бошдан-оёқ ёд ўқир эди
- 16-17 ёшидаёқ ибн Сино машхур табиб-ҳаким бўлиб танилди
- Бизга маълум бўлган катта асари "Китоб уш-шифо"
- Ўз дунёқарашида пантеистик принципга асосланади
- 1002-1017 йилларда хоразмшоҳ Маъмун академиясида фаолият юритган

Абу Наср Форобий

Машҳур файласуф, қомусий олим. Шарқ мамлакатларида “Иккинчи муаллим” “Шарқ Арастуси” деб юритилган. Унинг қаламига 160 дан зиёд асар мансуб. Улар асосан қадимги юнон олимлари асарларидаги табиий-илмий ва фалсафий муаммоларни шархлаш ҳамда бу соҳаларнинг долзарб масалаларини таҳлил қилишга бағишланган. “Метафизика”, “Этика”, “Риторика” шулар жумласидандир. Энг асосий фалсафий асари “Фозил шаҳар аҳолисининг маслағи” рисоласидир. У фалсафа, тилшунослик, мусиқа, риёзиёт, фалакиёт, физика, минералогия, география, тиббиётга оид асарлар яратган

Фаннинг мақсади – саховатли ва муруватпеша табиатнинг сир-асрорларини билишдир
Абу Наср Форобий

- ❑ Объектив борлиқни исботлаб берди
- ❑ Сон ҳақидаги эҳтимоллик назарияси тўғрисидаги ғо...
- ❑ илм олиш-инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг сифатида қаради
- ❑ Фанларни классификациялади

873 – 950 й.й.

Мирзо Улуғбек

(1394 – 1449 йй.)

Буюк олим ва давлат ароби:

- Фан ва маданият хомийси;
- Учта мадраса бунёд этган – Бухоро мадрасаси (1417 й), Самарқанд мадрасаси (1417-1420 йй) ва Ғиждувон мадрасаси (1433 й);
- 1424-1429 йилларда Самарқанд яқинида Улуғбек расадхонасига асос солинди;
- Самарқандда 15 минг томдан иборат кутубхона ташкил этди;
- Шеърят султони, астронимия, риёзиёт, тарих, мусиқа фанлари бўйича қатор илмий асарлар муаллифидир

Имом Ал-Бухарий (810-870)

📖 Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан «ал-Жомийъ ас-саҳиҳ», «ал-Адаб ал-Муфрад», «ат-Тарих ас-сағир», «ат-Тарих ал-авсот», «ат-Тарих ал-Кабир», «Китоб ал-Илал», «Барр-ул волидайн», «Асоми ус-саҳоба» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин

«Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» - қитоби ислом динида Қуръони қаримдан кейинги иккинчи муқаддас манба бўлиб, аҳли ислом эътиқодига қўра, у башиарият томонидан битилган қитобларнинг энг улуғи ҳисобланади. Бу асария қиритилган ишончли хадисларнинг сони тақрорланадиганлари билан бирга 7275 та бўлиб, тақрорланмайдиган ҳолда эса 4000 хадисдан иборат.

1998 йилда Имом ал Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги бизнинг юртда ва бутун ислом дунёсида кенг нишонланган

Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий (VIII аср ўрталари)

📖 Хадис илми намояндаси, 80 дан ортиқ асар муаллифи, «Сунани Термизий» асари ҳам мусулмон оламида юксак қадрланади. Алломанинг асрлар давомида олиму фузалоларга джастир бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлокий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга моликдир

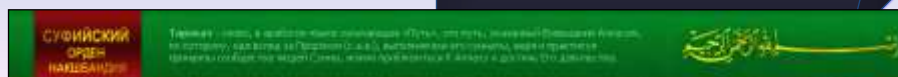
Ат – Термезийнинг Термез шаҳридаги мақбараси

Маҳмуд Абул Қосим ибн Умар аз-Замахшарий (1075 – 1144 йй.)

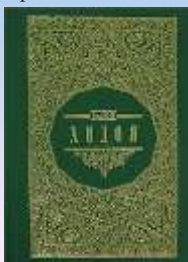
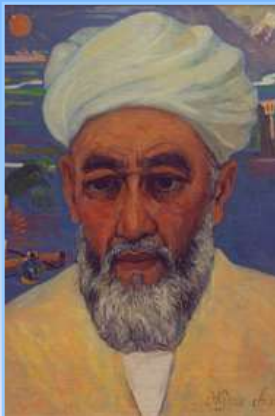
Замахшарий қўлёзмалари

📖 **Буюк мутафаккир**
аз-Замахшарий грамматикаси, лугатшунослик, адабиёт, аруз илми, жутрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид элликлан ортик асарлар яратган. Улардан «Ал-Муфасссал» ва «Ал-Кашшоф» номли асарлари бизгача етиб келган

Бурҳониддин Марғинович (1118 – 1197 йй..)

Ўзининг беқиёс салоҳияти билан буюк илмий мактаб яратиб, гўзал Фарғона диёрини жаҳонга тараннум этган ислом ҳуқуқшунослигининг яна бир улкан намояндаси Бурҳониддин Марғиновичнинг табаррук номини бутун муслмон дунёси юз йиллар давомида эъзозлаб келади. Бу мўътабар алломанинг Шарқ оламида «Бурҳониддин ва милла», яъни «Дин ва миллатнинг ҳужжати» деган юксак унвонга сазовор бўлгани ҳам буни яққол исботлайди. Марғиновичнинг ўлмас мероси, хусусан, эллик етти китобдан иборат «Ҳидоя» — «Тўғри йўл» деб аталган асари, мана, саккиз асрдирки, муслмон мамлакатларида энг нуфузли ва мукаммал ҳуқуқий манба сифатида эътироф этиб келинаётгани албатта бежиз эмас

МАВЗУ

Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири

- **Тасаввуф ва унинг маънавиятга таъсири**
- **Режа**
- **1.Тасаввуф (сўфизм) таълимотининг пайдо бўлиши.**
- **2.Тасаввуф таълимоти намоёндалари (Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбандий, Жалолиддин Румий ва ҳ.к).**
- **3.Тасаввуф таълимотида илгари сурилган маънавий-ахлоқий ғояларнинг ҳозирги кундаги аҳамияти.**
-

Тасаввуф Шарқ маънавияти тарихида муҳим ўрин эгаллаб келган тадрижий тараққиётга эга бир таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлган.

Сўфийлар (“Сўфий” сўзи арабча “суф” сўзидан ҳосил бўлган, ундан тасаввуф сўзи келиб чиқади, яъни суфий - жун матодан кийим кийган одам демак)

Тасаввуфнинг илк даврида мақомот ва тариқат асосларини ишлаб чиқиш, сўфийлик йўриқларини белгилаш ва илоҳий ҳақиқатларни эл орасига ёйишда Абуали ал Ҳорис Муҳосибий (781-857), Зуннун Мисрий (796-861), Абуязид Бистомий (вафоти 875), Жунайд Бағдодий (вафоти 910), Ҳаким Термизий (вафоти IX аср охири) ва Мансур Ҳаллож (858-922)ларнинг хизмати катта бўлган. Кейинчалик Абусаид Абулхайр (967-1049), Абдуллоҳ Ансорий (1006-1089), Аҳмад Яссавий (вафоти 1166), Яҳё Сухравардий (1155-1191), Ибн Арабий (1165-1240), Нажмиддин Кубро (1145-1221), Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) каби шайхул машойихлар тасаввуф илмини янги фикрлар, қарашлар билан бойитдилар, янги оқим, силсилаларини вужудга келтирдилар

- XIII аср охири - XIV аср бошлари тасаввуф тарихида алоҳида бир маҳсулдор давридир. Бу даврга келиб, тасаввуф ҳам назарий-илмий нуқтаи назардан, ҳам амалий ҳаракатчилик нуқтаи назаридан ўзининг юксак чўкисига кўтарилди. Тасаввуф адабиётининг гуллаши ҳам шу даврга тўғри келади. Айниқса, Нажмиддин Кубро (1145-1221), Яҳё Сухравардий (1155-1191), Муҳйиддин Ибн Арабий (1165-1240), сингари мутафаккир шайхлар, Аҳмад Яссавий (ваф. 1166), Фаридиддин Аттор (ваф. 1220), Жалолиддин Румий (1207-1273) каби улуғ сўфий шоирлар тасаввуф илмининг доирасини кенгайтirdилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар

Шайх Азизиддин Насафий

- Тасаввуф ахлоқшунослигининг яна бир улкан намояндаси буюк юртдошимиз Шайх Азизиддин Насафийдир (XIII асрнинг биринчи ярми - XIV аср бошлари). Ахлокий муаммолар унинг «Зубдат ул-хақойик» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Инсони комил» («Комил инсон») каби асарларида кўтарилади.
- Мутасаввуф-файласуф меросида комил инсон муаммоси ана шу руҳ даражалари билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади. Шу сабабдан ҳам улкан олимимиз Нажмиддин Комиллов: «Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назарийгачиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўринни ишғол этади», деган фикрни билдиради ва алломанинг бу борадаги қарашларини биринчи бўлиб жиддий таҳлил қилади.

Жалолиддин Румий

- Тасаввуф таълимотининг яна бир йирик вакили **Жалолиддин Румий ёки Мавлоно Румий** номи билан машҳур бўлган зот дунёнинг донишмандларидан бири, беназир шоир ва бетакрор бир мутафаккир, валий инсондир. Уни гоҳ Кант, гоҳ Спиноза, гоҳ Ҳегел каби файласуфлар билан қиёслайдилар. Аммо Мавлоно Румий ҳеч кимга ўхшамайди, у муаззам Шарқ тафаккурининг мўъжизали бир ҳайкалдирким, унда тасаввуф тараққиёти ҳам, илму ҳикмат ва фалсафа ҳам, шеърият ва маънавият ҳам бирлашиб, олий кўринишда намоён бўлади. Унинг олти дафтардан иборат “Маснавий маънавий” номли асарини “форс тилидаги Қуръон” деб тавсиф этадилар. Жалолиддин Румий ўзидан кейинги Шарқ шеърияти, фикрий ва маънавий тараққиётига улкан таъсир ўтказган ижодкордир. Алишер Навоий уни илохий ишқ куйчиси, буюкликнинг кўз илғамас чўккиси деб шарафлайди

НАЖМИДДИН КУБРО ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

- Нажмиддин Кубро 1145 йилда Хива шаҳрида дунёга келган. Унинг тўлиқ исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад ал-Хивақий ал-Хоразмий. Илм олиш учун Эрон, Миср, Шом, Ироқ Табриз, Нишопур, Тус, Дизфул каби шаҳарларга сафар қилиб, атоқли олимлардан шариат илмлари, ҳадис ва тафсирни. чуқур ўзлаштириб, донишманд инсон бўлиб етишади. Лекин Нажмиддин эгаллаган илмлар бўлғуси улуг шайхга ҳали етарли эмас эди. Нажмиддин Кубро қалбида руҳий-маънавий камолатга, ғайб асрори, қаромат ва қашфу ҳол илми ҳисобланмиш тасаввуф таълимотига иштиёқ зўр эди. Шу боис у шариат илмларини ўрганиш баробарида тариқатдан ҳам хабардор бўлишга интилиб, қатор шайхлар, дарвешлар суҳбатида бўлади, хонақоларда хилват ўтириб, риёзат билан машғул бўлади. Нажмиддиннинг буюк сўфий шайх бўлиб етишишида мазкур уч нажиб инсон — Рўзбехон Мисрий, Аммор Ёсир ва Исмоил Қасрийларнинг хизмати сингган. Нажмиддин Кубро тасаввуф назарийётчиси ҳамдир. Улуг шайх амалий фаолияти хулосаларини «Фавойихул жамол ва фавотиҳул жалол» («Жамол хушбўйликлари ва жалолнинг қашфи»), «Ал-усул ал-ашара» («Унта усул») номли китобларида жамлаб тасниф этган. Дожи Халифа Нажмиддин Кубронинг арабча асарлари сонини саккизта деб кўрсатади. Шайхнинг форс тилида ёзган «Фи одобус соликин» («Солиқлар одобиди») номли рисоласи ҳам бор. Нажмиддин Кубро 1221 йилда Чингизхон тўдаларига дарши жангда шаҳид бўлади.

Ahmad Yassaviy

Ahmad Yassaviy hazratlari turk dunyosining eng mashhur shaxsiyatlaridandir. Farididdin Attor uni „Piri Turkistoniy“ („Turkiston piri“) deb atagan edi. Buyuk Navoiy „shayxul mashoyix“ („shayxlar shayxi“) deb nomlaydi. O'z yurtida esa „hazrati sultonim“ deydilar. Yassaviyning hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlar juda oz. Borlari ham rivoyat va afsonalarga qarishib ketgan. Buning ustiga, Yassaviy ijodi O'zbekistonda mustaqillikdan keyingina o'rganilmoqda.

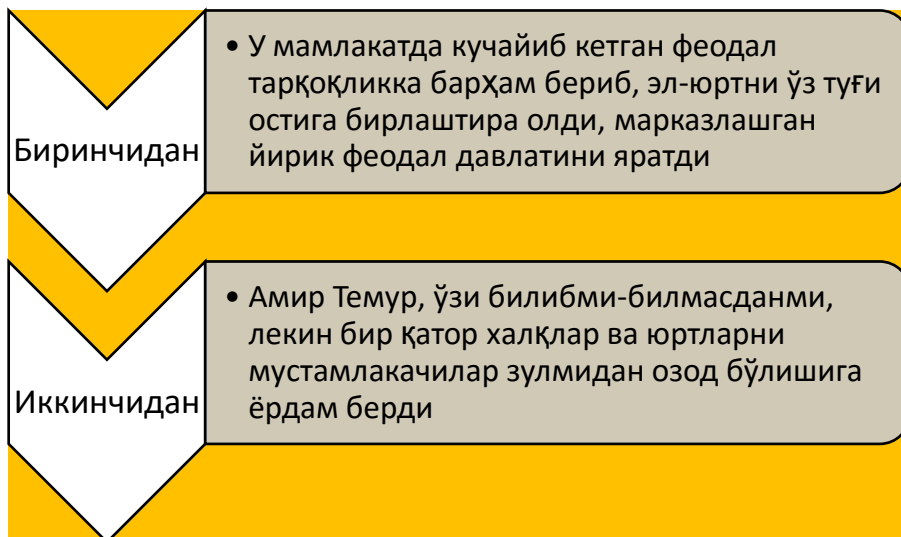
Devoni hikmat

Devoni hikmat. Hikmatlar Ahmad Yassaviy merosini jamlagan asardir. Ular Hikmatlarga "Qul Xoja Ahmad", "Xoja Ahmad Yassaviy", "Ahmad ibn Ibrohim", "Sulton Xoja Ahmad Yassaviy", "Yassaviy miskin Ahmad", "Miskin Yassaviy", "Xoja Ahmad", "Ahmad", "Ahmadiy", "Qul Ahmad", "Miskin Ahmad" kabi taxalluslar qo'yilgan. Ahmad Yassaviyning bizgacha yetib kelgan asari "Devoni hikmat"dir. "Devoni hikmat" - hikmatlar to'plami demakdir. Devon "Faqrnoma" deb atalgan so'zboshi bilan boshlanadi. "Faqrnoma" faqirlik ta'rifiga bag'ishlangan.

**Мавзу: XIV-XV асрларда маънавий-маърифий тафаккур
тараққиёти
Режа**

- 1. Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида яратилган маънавий мероснинг ўзбек халқи маънавий тикланишида тутган ўрни.**
 - 2. Шарқ мутафакирлари меросида маънавий баркамоллик масаласи (Жомий, Навоий, Ҳусайн воиз Кошифий, Бобур Ҳ.з)**
 - 3. XIV-XV асрлар маънавий маънавий-маърифий тафаккурининг умуминсонийлик моҳияти.**
-

Амир Темурнинг тарих олдидаги хизмати бениҳоят катта

Амир Темурнинг бевосита раҳнамолигида

Низомиддин мир Алишер

Алишер Навоий (1441-1501) Ҳирот шаҳрида дунёга келди. Буюк шоир, мутафаккир, ўз даврининг илғор намоёндаларидан бири. Унинг бой ва серқирра илмий адабий меросида ижтимоий-сиёсий ҳаёти, даврининг барча муаммолари ўз ифодасини топган. Улуғ мутафаккир фақат илмий-бадиий ижоди билангина эмас, ўзининг давлат арбоби сифатида ижтимоий-сиёсий фаолияти ва ғоялари билан ҳам машҳурдир

Алишер Навоий

- Ўзбек халқининг буюк фарзанди, мутафаккир, давлат арбоби, ўзбек адабиёти ва тилининг асосчиси Алишер Навоий Ўрта Осиёнинг маънавий ва маърифий фикр тараққиётида алоҳида урин тутди. У адабиёт, санъатнинг турли соҳаларига оид қирқдан ортиқ асар яратди. «Чор девон», «Хамса», «Маҳбубул-улуб», «Муҳокаматул-луғатайн», «Мажолисун-нафис», «Лисонут-тайр» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ҳусайн Воиз Кошифий

- XV асрнинг йирик олимларидан бири
Ҳусайн Воиз Кошифий ахлоқ, нўжум,
мантиқ, адабиётшунослик, риёзиёт, ҳисоб,
ислом тарихи, илоҳиёт, тарих,
муסיқашунослик, тасвирий санъат, табобат
илмига оид 200 дан ортиқ асар қолдириб,
Шарқ маънавий маданиятини
ривожлантиришда муайян ўринни
эгаллайди.
 - Унинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Рисолаи
Ҳотамия”, “Анвори Сухайлий”,
“Футуватномаи Султоний”, “Тавсири
Ҳусайний”, “Жавоҳирнома”, “Лавомеъул
қамар”, “Лубби Лубоби Маснавий”,
“Маҳбубул зуҳал”, “Бадоеъул афкор фи
саноеъул ашъор”, “Искандар оинаси каби
асарлари бор
-

Z.M.Bobur O`rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she`riyatida o`ziga xos o`rin egallagan adib, shoir, olim bo`lishi bilan birga yirik davlat arbobi va sarkarda hamdir. U 1483-yil 14-fevralda Andijonda Farg`ona usuli hokimi Umarshayx Mirzo oilasida dunyoga kelgan. Barcha temuriy shohzodalar singari otasi saroyida tahsil oladi. 12 yoshida shiddatli saroy kurashlari girdobida qolib, biron-bir madrasani ham tugatishga imkon va fursati bo`lmasa-da, adabiyot, nafis san`atining chinakam shaydosi bo`lib yetishadi

- Бобурнинг қарашлари «Бобурнома»да ўз аксини топган. Асарда узоқ муддат давомида юз берган ижтимоий-сиёсий ва тарихий воқеалар хронологик тартибда баён қилинган ва унда XV аср охири-XVI аср бошларидаги Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда юз берган ҳодисалар тасвирланган.

Boburning Hindistondagi ijodi

- Bobur Hindistonda katta hajmdagi davlat ishlari bilan bir qatorda o`zining adabiy-badiiy faoliyatini ham davom ettirdi. 1503-yilda “Xatti Boburiy” ni yaratdi. 1521-yilda “Mubayyin al-zakot”, 1523-25-yillarda “Muxtasar”, “Xarb ishi”, “Musiqqa ilmi” (topilma), “Volidiyya” asarlarini, 1519-yilda 1-devon “Qobul devoni” ni, 1528-29-yillarda 2-devon “Hind devoni” ni yaratdi. “Tuzuki Boburiy”, “Voqeoti Boburiy”, “Voqeanoma”, “Boburnoma” nomlari bilan mashhur bo`lgan asarni 1525-1530-yillarda yozdi

**Мавзу: Шарқ илмий-маърифий марказларининг замонавий аҳамияти
Режа**

1.«Байт ул-ҳикма» (Донолар уйи) ва Хоразм Маъмун академиясида амалга оширилган кашфиётлар, ихтиролар.

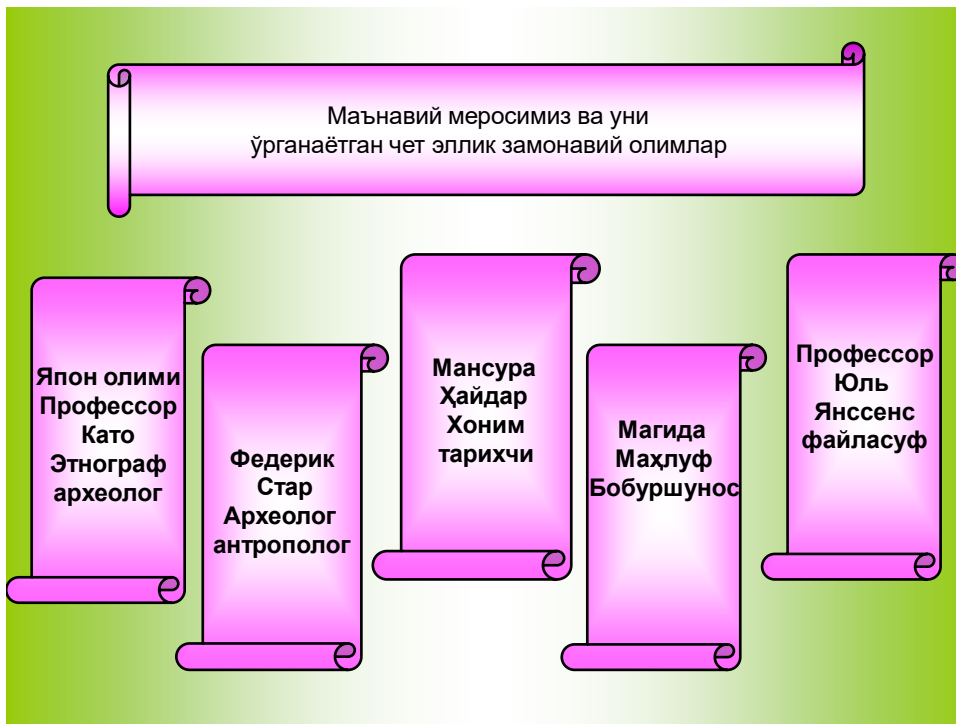
2. Шарқ илмий-маърифий марказларининг умуминсоний аҳамияти.

3.Замонавий олим ва тадқиқотчиларнинг шарқ мутафаккирлари меросини ўрганишдаги роли.

- Шарқ оламида яшаб ижод этган буюк аллома ва мутафаккирларнинг илмий меросини чуқур муҳокама қилиш ва англаш, унинг замонавий цивилизация тарихида тутган ўрни ва ролига баҳо бериш ана шу бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиш ва оммалаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга янги тўртки бериш, Шарқнинг улуғ алломалари томонидан амалга оширилган кашфиётлар замонавий илм-фан ва тараққиёт учун нақадар долзарб ва зарур эканини очиқ беришнинг аҳамияти ҳам шунчалик муҳим .

Академиялар

- Маълумки, ўша даврларнинг анъаналарига кўра, маърифатпарвар мутафаккир ва файласуфлар, олимлар ва шоирлар одатда ҳукмдорлар ва султонлар саройларида паноҳ топганлар. Улар орасида IX-XI асрларда Хивада ташкил этилган Маъмун академияси ва "Байтулҳикма", яъни "Донишмандлик уйи" деган ном билан шуҳрат қозонган Бағдод академиясида, шунингдек, XV асрда Самарқандда шаклланган Мирзо Улуғбекнинг илмий мактабида самарали меҳнат қилган бир гуруҳ олимлар бутун дунёга донг таратдилар. Хоразм Маъмун академияси"нинг 1000 йиллиги 2006 йил 2 ноябр нишонланди.

Профессор Като

- Марказий Осиё тарихи, этнографияси, археологияси ва санъатининг биз учун номаълум бўлган саҳифаларини очишга ёрдам берган япон профессори жаноб Като минтақамизнинг йирик тадқиқотчиси ҳисобланади. Унинг Буюк Ипак йўлини, Бақтрия давлатини ўрганишга бағишланган ишлари, шунингдек, 1989 йилдан буён Сурхондарё вилоятининг кўҳна Далварзинтепа ва Қоратепа шаҳарлари ўрнида олиб бораётган археологик тадқиқотлари, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобур ва Марказий Осиёнинг бошқа улўф мутафаккирлари асарларини япон тилига қилган таржималари бизнинг улкан минтақамиз тарихи ва маданияти ҳақидаги билимларни жаҳон мулкига айлантириш имконини берди.

Федерик Стар

- Таниқли америкалик тарихчи, археолог, антрополог, Жон Хопкинс университети қошидаги Марказий Осиё ва Кавказ институти раиси, 22 та китоб ва 200 дан ортиқ илмий мақола муаллифи – профессор Фредерик Старр жанобларидир. Унинг 2009 йилда “Марказий Осиёнинг янгитдан кашф этилиши” деб ном олган эссеси АҚШда оммавий ахборот воситаларида чоп этилган йилнинг энг яхши материали сифатида эътироф этилган.
-

Мансура Ҳайдар Ҳоним

- Шарқ Ренессанси даври Ҳиндистоннинг академик ва маданий доиралари томонидан ҳам чуқур ўрганилмоқда. Индира Ганди номидаги Миллий маданият марказининг илмий раҳбари, IV-XV асрлардаги Ўрта Осиё ёзма манбаларини қиёсий ўрганиш бўйича узоқ йиллардан буён самарали иш юритиб келаётган профессор Мансура Ҳайдар хонимнинг “Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарининг тарихий аҳамияти” деб номланган илмий монографияси халқаро миқёсда кенг эътироф этилган бўлиб, у Амир Темурнинг ҳаётлиги даврида унинг давлатчилик фаолиятига бағишлаб ёзилган ягона китобни батафсил тадқиқ этишга қаратилган.

Кореялик Пак Чун-Бэ

- Корея ва Осиё минтақасидаги етакчи олий ўқув юртларидан бири – Инха университети президенти, олий таълим тизимининг тан олинган ташкилотчиси, аэрокосмик муҳандислиги соҳасидаги йирик мутахассис Пак Чун-Бэ Корея Республикасида аэронавтика ва коинот соҳасидаги тадқиқотларга кўп йиллар давомида раҳбарлик қилиб келган. Унинг бевосита ва шахсан иштирокида Тошкент шаҳрида ахборот технологиялари соҳасида юқори малакали бакалавр ва магистрларни тайёрлашга ихтисослашган Кореянинг машҳур Инха университети филиали очилди.
-

Магида Маҳлуф хоним

- Қоҳира университети профессори, турк филологияси ва адабиёти бўйича таниқли олима Магида Маҳлуф хоним ўтган йили “Бобурнома”ни араб тилига таржима қилиш бўйича узоқ йиллик ишини якунига етказди ва унда ўзининг чуқур шарҳлари ва аввалги тадқиқотларга доир танқидий таҳлилларини баён этди. Энг муҳими, бизнинг буюк аждодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шоҳ асари билан инглиз, форс ва бошқа кўплаб тиллар қатори эндиликда араб тилида ҳам танишиш имкони пайдо бўлди.
-